

ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΕΥΘΥΝΗ ΚΑΙ ΘΕΙΑ ΕΠΕΜΒΑΣΙΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΠΟΙΗΣΙΝ

Ἡ ἑλληνικὴ ποίησις εἶναι ἡ πρώτη καὶ ὄραιοτέρα ἐμφάνισις εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν πνευματικὴν παραγωγὴν. Τὰ κείμενα τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν ἔχουν διπλὴν γοητείαν: πρῶτον, διότι εἶναι ἡ πρώτη πραγματικὴ μετουσίωσις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος εἰς ποίησιν καὶ δεύτερον, διότι, ἂν καὶ καθορίζουν τὴν ἀφειρητὴν τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας, διατηροῦν ἐν τούτοις πάντοτε τὴν ἰδιότυπον ὄραιοτητα καὶ τὴν ἀσύγκριτον πληρότητα των.

Ὁ πνευματικὸς καὶ ψυχικὸς ὁμῶς διάλογος τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ποιητὰς παρουσιάζει δύο μειονεκτήματα: τὸ πρῶτον εἶναι ἡ γλωσσικὴ παρεμβολή, ἡ ὁποία καθιστᾷ δύσκολον τὴν ἀμείνων ἐπαφήν, καὶ τὸ δεύτερον — προκειμένου περὶ τῆς λυρικῆς ποιήσεως — ἡ ἐν πολλοῖς ἀποσπασματικὴ παράδοσις τοῦ κειμένου τῶν ποιητῶν. Μὲ ἄλλας λέξεις: ὁ σημερινὸς ἀνθρώπος δύναται νὰ ἐπικοινωνήσῃ κατ' εὐθείαν μὲ τὰς ἰδέας καὶ τὴν εὐαισθησίαν τῶν συγχρόνων ποιητῶν — ἐφ' ὅσον ἔχει βεβαίως τὰς ἀπαραιτήτους πνευματικὰς καὶ ψυχικὰς προϋποθέσεις —, δὲν ἔχει ὁμῶς τὴν αὐτὴν δυνατότητα, διὰν πρόκειται λ.χ. περὶ ποιημάτων τοῦ Ἀρχιλόχου, τοῦ Ἀλκμᾶνος ἢ τῆς Σαπφοῦς. Τὸ γλωσσικὸν ἐμπόδιον δὲν εἶναι ἀσήμαντον, ἡ ἐργασία δέ, ἣτις ἀπαιτεῖται, διὰ νὰ ἐξομαλυνθῇ τὸ ποιητικὸν ἔδαφος, εἶναι ἐνίοτε ἐπίπονος. Διὰ τοὺς φιλολόγους ἡ ἐργασία αὕτη περιέχει βεβαίως καὶ μεγάλην δόσιν γοητείας. Οἱ ἄλλοι ὁμῶς, οἱ μὴ φιλόλογοι, μὴ δυνάμενοι νὰ τὴν ἐννοήσουν, θεωροῦν συνήθως τὴν προερμηνευτικὴν αὐτὴν διαδικασίαν «σχολαστικισμόν» καὶ περιττὴν λεπτολογίαν. Ὅλοι ἐν τούτοις παραδέχονται — καὶ ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο ὀλίγη καλὴ πίστις —, ὅτι οὐδεὶς μεταφραστὴς δύναται νὰ ὑποκαταστήσῃ τὴν γοητείαν τοῦ πρωτοτύπου. Εἶναι ἐξ ἄλλου αὐτονόητον, ὅτι ἡ παρεμβολὴ ἐνὸς τρίτου, δηλαδὴ τοῦ εἰδικοῦ, ἀφαιρῆ τὴν χαρὰν τῆς προσωπικῆς γνωριμίας καὶ καρπώσεως.

Τὸ δεύτερον μειονέκτημα δὲν εἶναι ὀλιγώτερον σημαντικόν: διὰν ὁ ἐρμηνευτὴς ἀντιμετωπίσῃ δύο ἢ τρεῖς στίχους, παραδεδομένους διὰ τῆς ἐμμέ-

σου παραδόσεως ἢ τῶν παύρων, ἀποκεκομμένους ἀπὸ τὴν ὅλην ἐνότητα, δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ τοὺς ἐντάξῃ εἰς τὸ ἀρμόζον ἐννοιολογικὸν πλαίσιον καὶ νὰ τοὺς ἐρμηνεύσῃ. Ἐξ αὐτῆς τῆς δυσκολίας προκύπτουν κυρίως καὶ αἱ διαφωνίαι μεταξὺ τῶν φιλολόγων ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὰ διάφορα συναφῆ προβλήματα.

**

Τὰς ἀνωτέρω δυσκολίας — γνωστὰς ἄλλωστε εἰς τοὺς φιλολόγους — ὑπεδηλώσαμεν, διὰ νὰ δείξωμεν, κατὰ τινα τρόπον, ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀρχαίας ποιήσεως περιέχει καὶ δυσκολίας καὶ κινδύνους. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τοῖς ἐπομένοις θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ βασικῶς ὄχι κατὰ κύριον λόγον ἡ ἐξαντλητικὴ ἀντιμετώπισις ἐνὸς θέματος, ἀλλὰ ἡ ἀπὸ μιᾶς ὠρισμένης σκοπιᾶς ἐρμηνευτικὴ ἀντιμετώπισις ποιητικῶν κειμένων — ἡ ὁποία ἀναγκαστικῶς ὀδηγεῖ εἰς συσχετισμούς, διαφωνίας, ἐπιδοκιμασίας ἢ ἀπορίας —, ἐθεωρήσαμεν τὰς ἀνωτέρω εἰσαγωγικὰς σημειώσεις ἀναγκαίας.

Ἀφαιτηρία εἰς τὸ θέμα μας θὰ εἶναι, βεβαίως, τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἡ ἐρμηνεία τῶν ὁποίων — ὡς γνωστὸν — εἶναι συνδεδεμένη μὲ πολλὰ προβλήματα. Ἀπ' ἀρχῆς πρέπει νὰ ὑπενθυμίσωμεν, ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα δὲν προσφέρονται εἰς τὸν ἐρμηνευτὴν μὲ τὰς αὐτὰς προϋποθέσεις καὶ τὰ δύο: ὁ ἄνθρωπος τῆς Ἰλιάδος διαφέρει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον τῆς Ὀδυσσεΐας¹, ὁ δὲ Ἀχιλλεύς, ὁ κεντρικὸς ἦρωας τῆς Ἰλιάδος, ἐκπροσωπεῖ ἄλλον ἀνθρώπινον τύπον καὶ διάφορον ἀντίληψιν ἀπὸ ὅ,τι ὁ Ὀδυσσεὺς τῆς Ὀδυσσεΐας. Ἡ Ἰλιάς ἐκφράζει κυρίως τὸν κόσμον τοῦ ἠρωικοῦ ἔπους· εἰς τὴν Ὀδύσειαν εἶναι αἰσθητὴ μία ἐντονος μεταβολὴ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον. Ἐν ὀλίγοις: δὲν ἔχομεν ἐνώπιόν μας ἕν ἐνιαῖον πεδῖον ἐρεῦνης, μὲ τὰς αὐτὰς προϋποθέσεις. Ἀλλὰ καὶ εἰδικῶς, ὡς πρὸς τὸ θέμα μας: οἱ θεοὶ εἰς τὴν Ὀδύσειαν παρουσιάζονται διαφορετικοὶ εἰς τὰς σχέσεις τῶν μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Ὑπάρχει « ἠθικὸν στοιχεῖον », θὰ ἐλέγομεν, εἰς τὴν συμπεριφορὰν τῶν θεῶν εἰς τὴν Ὀδύσειαν. Ἐδῶ ἐμφανίζονται, ὡσάν νὰ ἔχουν ὑποστῆ μίαν ἐπίδρασιν τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Εἰς τὴν Ἰλιάδα λογομαχοῦν, πολεμοῦν, ἀλληλοκτυποῦνται, ἐξαπατοῦν. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἠπιώτεροι εἰς τὴν Ὀδύσειαν καὶ σέβονται ὠρισμένας θείας, ἱερὰς ἀρχάς: τὴν αἰδῶ καὶ τὴν δίκην. Ὀλόκληρον τὸ ἔπος τοῦ « νόστου » κατακλείεται μὲ τὴν τιμωρίαν τῶν ὕβριστῶν καὶ ἀδίκων μνηστήρων, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸς ὁ λόγος τοῦ γέροντος Λαέρτου εἰς τὴν τελευταίαν ραψοδίαν (ω 351 κ.έ.) :

1. Βλ. γενικῶς H. Fränkel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, München 1962², σσ. 94 κ.έ.

*Ζεῦ πάτερ, ἢ ὅα ἔτ' ἔστε θεοὶ κατὰ μακρὸν Ὀλυμπον,
εἰ ἔτεδὸν μνηστῆρες ἀτάσθαλον ὕβριν ἔτισαν.*

Δηλαδή: ἡ τιμωρία τῶν μνηστῆρων, τῆς ἀδικίας καὶ τῆς ὕβρεώς των, μαρτυρεῖ, ὅτι οἱ θεοὶ δὲν ἐγκατέλειψαν τὸν κόσμον.

Μετὰ τὸν ἐπικὸν κόσμον μεταβαίνομεν εἰς τὸν κόσμον τῆς λυρικῆς ποιήσεως. Ἡ διαφορὰ εἶναι μεγάλη. Ἡ λυρική ποίησις, ἡ ὁποία διὰ τοῦ Ἀρχιλόχου ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς ἄλλας περιοχὰς — ἔσωτερικὰς καὶ πλησιεστέρας —, ἀπαιτεῖ διάφορον ἀντιμετώπισιν. Ἐνας νέος κόσμος ἐμφανίζεται ἐδῶ. Ὁ ἄνθρωπος ἴσταται μόνος ἐνώπιον τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῶν θεῶν. Ἡ ἐπική μεγαλοπρέπεια παρεχώρησε τὴν θέσιν της εἰς τὴν ἀνθρωπίνην αὐτοσυνείδησιν καὶ ταπεινοφροσύνην.

Διὰ νὰ εἴμεθα συνεπεῖς πρὸς τὸ θέμα μας, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς δεδομένα δύο τινά: 1) ὅτι ὑπάρχουν περιπτώσεις εἰς τὰς ἀνθρωπίνας ἐνεργείας, καθ' ἃς ὁ ἄνθρωπος πράττει ἐνσυνειδήτως καὶ γνωρίζει τὰς συνεπεῖας τῶν πράξεών του· ἄλλως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καταλογισθῇ εὐθύνη, καὶ 2) ὅτι ὑπεράνω τοῦ ἀνθρώπου κυριαρχεῖ ἡ θεία παρουσία, ἡ ὁποία συμμετέχει, θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς, εἰς τὰς ἀνθρωπίνας σχέσεις. Πρέπει δηλαδή νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὑπάρχει μία ἀλληλένδετος σχέσις μεταξὺ ἀνθρώπου * πράττειν » καὶ θείας βουλῆς.

Ὅπως εἶναι γνωστόν, τὸ θέμα τῆς σχέσεως θεῶν καὶ ἀνθρώπων, θείας βουλῆς καὶ ἀνθρωπίνης ἐνεργείας, θείας καὶ ἀνθρωπίνης γνώσεως καὶ πράξεως, ὅπως τοῦτο ἐμφανίζεται εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ποίησιν, ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἐρεῦνης πολλῶν καὶ ἀξίων φιλολόγων. Ἐκτὸς τῶν γενικῶν ἔργων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν καὶ τὴν ὁμηρικὴν καὶ μεταγενεστέραν θεολογίαν, μία σειρά μικροτέρων καὶ εἰδικωτέρων ἐργασιῶν ἐφώτισε τὰ προβλήματα, ἔθεσε πολλὰ ἐρωτήματα καὶ εἰσήγαγε τὴν ἐρευναν εἰς συγκεκριμένους δρόμους. Ἀποφασιστικῆς σημασίας, κυρίως διὰ τὰς συνεπεῖας της, ὑπῆρξεν ἡ ἀντίληψις τοῦ Br. Snell¹, ὅτι διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν τραγωδίαν ὁ ἄνθρωπος εἶναι καὶ αἰσθάνεται αἴτιος τῶν ἀποφάσεών του καὶ μόνον εἰς τὴν τραγωδίαν ὑπάρχει τὸ πρῶτον ὑπεύθυνος πράξις². Ὅπως ἦτο φυσικόν, ἡ θέσις τοῦ προβλήματος προεκάλεσεν, ἐκτὸς

1. Aischylos und das Handeln im Drama (Philologus Suppl. XX/1, Leipzig 1928). Βλ. τὴν κριτικὴν τοῦ E. Wolff, Gnomon 5, 1929, 386-400 καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴν αὐστηρὰν ἀπάντησιν τοῦ Br. Snell, Das Bewußtsein von eigenen Entscheidungen im frühen Griechentum (Philol. 85, 1930, 141 κ.έ. = Br. Snell, Gesammelte Schriften, Göttingen 1966, 18 κ.έ.).

2. Ὡς πρὸς τὸν ὁμηρικὸν ἄνθρωπον ὁ Br. Snell παρατηρεῖ, ὅτι αἱ πράξεις

τῶν εὐνοήτων ἀντιρρήσεων, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φιλολόγων, οἱ ὅποιοι ἐστράφησαν ὑπὸ τὴν ἔποψιν αὐτὴν εἰς αὐστηροτέραν ἀντιμετώπισιν τῶν κειμένων τῶν ποιητῶν¹. Διότι εἶναι προφανές, ὅτι μόνον διὰ τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς αὐστηροῦς γλωσσικῆς ἀναλύσεως εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα. Ἡ λέξις ἐκφράζει οὐσίαν, ὅταν ὁ δρόμος τῆς ἀντιμετωπίσεως ὀδηγῇ ὀρθῶς. Τὸ νὰ θέτῃ δηλ. ὁ ἐρμηνευτὴς τὰς λέξεις ὑπὸ αὐστηρὸν φιλολογικὸν ἔλεγχον, καὶ νὰ ἐρωτᾷ ἔτσι, ὥστε αἱ λέξεις νὰ ἀπαντοῦν, εἶναι ἀποφασιστικὸν στοιχεῖον τῆς μεθόδου αὐτῆς. Ἡ ἀμφιβολία δὲ ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα ἐπαρκείας τοῦ ὁμηρικοῦ λεξιλογίου διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς οὐσίας τοῦ ὁμηρικοῦ ἀνθρώπου² ὄχι μόνον εἶναι ὑπολογίσιμος, ἀλλὰ πρέπει νὰ γενικευθῇ — μὲ ἠὺξημένην ἐπιφύλαξιν — καὶ εἰς τὰ κείμενα τῶν λυρικῶν ποιητῶν. Μέγας κίνδυνος εἶναι ἐξ ἄλλου ἢ ἐρμηνεία ποιητικῶν λέξεων τῶν ἀρχαϊκῶν ποιητῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν διαμορφωθείσης ἢ μεταβληθείσης εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν σημασίας.

Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη δὲν ἐπιτρέπουν σαφῆ ἀπάντησιν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως θεῶν καὶ ἀνθρώπων, παρέχουν πάντως τὴν δυνατότητα, μὲ τὸ ἀφθονὸν ὕλικόν των, ἀντιμετωπίσεως τοῦ προβλήματος αὐτοῦ ἐπὶ ἀσφαλοῦς βάσεως. Τὸ θέμα, ὅπως τὸ βλέπει ὁ A. Lesky³, εἰς τὴν ἀμοιβαίότητα τῆς σχέσεως καὶ τῆς ἐναλλαγῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης πράξεως, παρέχει τὸ πλεονέκτημα, ὅτι ἐκτίθενται σαφῶς αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς ὁ ἄνθρωπος δρᾷ ὑπὸ τὴν ἐπιταγὴν ἢ τὴν καθοδήγησιν τῶν θεῶν ἢ παραμένει μόνος, ἀβοήθητος ἢ εὐρίσκειται ἀντιμέτωπος πρὸς τὸ θεῖον κ.τ.δ. Ἐν τούτοις ὑπάρχουν χωρία, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἀσφαλῆς ἡ ἐρμηνεία ἢ τοῦλάχιστον δὲν εἶναι ἱκανῶς τεκμηριωμένη.

αὐτοῦ ἔχουν τὴν ἀφετηρίαν των μόνον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν θεῶν (Die Entdeckung des Geistes, Hamburg 1955³, σσ. 50. 51. 106) ὅ,τι σχεδιάζεται ἢ πράττεται εἶναι σχέδιον ἢ πράξις τῶν θεῶν. Βλ. καὶ Chr. Voigt, Überlegung und Entscheidung. Studien zur Selbstauffassung des Menschen bei Homer, Berlin 1934, σ. 106. Ἀντιθέτως: Ernst Wüst, Rh. Mus. N.F. 101, 1958, 76.

1. Ἀναφέρομεν μόνον τὰς ἐξῆς ἐργασίας: K. Lanig, Der handelnde Mensch in der Ilias, Diss. Erlangen 1953. H. Schwabl, Zur Selbständigkeit des Menschen bei Homer (Wien. Stud. 67, 1954, 46). E. R. Dodds, The Greeks and the Irrational, Univ. of Calif. Press 1956. W. Kullmann, Das Wirken der Götter in der Ilias, Berlin 1956. Πληρεστέραν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ A. Lesky, Göttliche und menschliche Motivation im homerischen Epos (SB d. Heidelb. Ak. d. Wissensch., Phil.-Hist. Klasse 1961/4), Heidelberg 1961.

2. H. Gundert, Gnomon 27, 1955, 467 (κριτικὴ τοῦ βιβλίου: H. Fränkel, Dichtung u. Philosophie).

3. Ἐνθ' ἀν. Βλ. τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ B. r. Snell, Argumentationen. Festschr. für J. König, Göttingen 1964, 249 κ.έ. (= Gesammelte Schriften 55 κ.έ.).

Θὰ ἀναφέρωμεν δύο παραδείγματα: ὁ Ἀγαμέμνων, εἰς τὴν δευτέραν ραφιδίαν τῆς Ἰλιάδος, λέγει εἰς τὴν συνέλευσιν, τὴν «βουλήν... γεράντων» (στ. 53), ὅτι θὰ προτρέψῃ τὸν στρατὸν εἰς φυγὴν, ἵνα δοκιμάσῃ αὐτόν, οἱ δὲ ἀρχηγοὶ ὀφείλουσαν νὰ τὸν συγκρατήσουσαν μὲ πειστικὰ λόγια. Ὅταν ὅλα ἔχουσαν προπαρασκευασθῆ καὶ ἐξελίσσωσαν κατὰ τὸ σχέδιον, τὰ πράγματα ὀδηγοῦσαν εἰς τὸ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἀντίθετον καὶ πρὸς τὴν θεϊαν βουλήν (στ. 155: «*Ἐνθα μὲν Ἀργελοῖσιν ὑπέρομορα νόστος ἐτύχθη*»). Ἐπεμβαίνουσαν τότε οἱ θεοὶ: ἡ Ἥρα ἀπειθῆναι πρὸς τὴν Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία σπεύδει καὶ καθοδηγεῖ τὸν Ὀδυσσεῦ. Ὁ A. Lesky, ἐνθ' ἀν. 28, παρατηρεῖ: «*Nun sind es die Götter, die wirken und Odysseus auf den Weg bringen. Dabei handelt es sich um ein und denselben Vorgang, der von Menschen vorbereitet, von Göttern mit Nachdruck gefördert wird*». Ὁ διαχωρισμὸς ὁμοῦ καὶ ἡ συσχέτισις, πού κάμνει ὁ Lesky, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐν δικαίῳ. Διότι α) τὸ σχέδιον καὶ ἡ σκέψις δὲν ἦσαν τοῦ Ἀγαμέμνονος, ἀλλὰ τοῦ Διὸς, διότι οὗτος ἔστειλε κατ' ὄναρ ἀγγελιαφόρον τὸν Ὀνειρον πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα (στ. 5 κ.ε.), β) ἡ ἐπέμβασις τῆς Ἥρας καὶ τῆς Ἀθηνῶς δὲν εἶναι θεία ὑποστήριξις ἀνθρωπίνης προετοιμασίας, ἀλλὰ ἐξ ἀνάγκης ἐπέμβασις, διὰ νὰ μὴ ἐξελιχθοῦσαν τὰ πράγματα ἀντιθέτως πρὸς τὴν βούλησιν τῶν θεῶν, γ) ὅλα συνέβησαν ἀπὸ παρεξήγησιν τῶν λόγων τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐκ μέρους τῶν ἀρχηγῶν (σαφῶς εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ὀδυσσεῦς 190 κ.ε. πβ. ἰδίῳ 192: «*οὐ γὰρ πω σάφα οἶσθ' οἶος νόος Ἄτρεΐωνος | νῦν μὲν πειράται κτλ.*»). Πράγματι δὲ οἱ λόγοι τοῦ Ἀγαμέμνονος δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφεῖς.

Ἄλλο παράδειγμα: ὁμολογουμένως δύσκολος εἶναι ἡ ἔννοια τῶν στίχων Υ 97 κ.ε. Ὁμιλεῖ ὁ Αἰνεΐας πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα (μεταμορφωθέντα εἰς τὴν μορφήν τοῦ Λυκάονος):

*τῷ οὐκ ἔστ' Ἀχιλλῆος ἐναντίον ἄνδρα μάχεσθαι
αἰεὶ γὰρ πάρα εἰς γε θεῶν, ὅς λουγὸν ἀμύνει.
Καὶ δ' ἄλλως τοῦ γ' ἰθὺ βέλος πέτετ', οὐδ' ἀπολήγει
πρὶν χροὸς ἀνδρομέοιο διελθέμεν...*

Τὸ «γὰρ» (στ. 98) ἐξηγεῖ, διατὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πολεμήσῃ τις κατὰ τοῦ Ἀχιλλέως: πάντοτε παρίσταται, ὡς βοηθός, ἓνας θεός. Ὁ θεός αὐτός τὸν προστατεύει, τὸν προφυλάσσει. Τὸ «ἄλλως» (στ. 99) σημαίνει ἀσφαλῶς: καὶ χωρὶς θεϊαν βοήθειαν (ὀρθῶς ὁ Lesky, ἐνθ' ἀν. 33: «*auch ohne göttliche Hilfe*»). Ὁ στίχος ὁμοῦ ἀναφέρεται τώρα εἰς τὴν ἐπιθετικὴν, τὴν προσωπικὴν δραστηριότητα τοῦ Ἀχιλλέως. Συμπέρασμα: καὶ χωρὶς θεϊαν συμπαράστασιν ὁ Ἀχιλλεὺς εἶναι ἐπικίνδυνος. Ἀμέσως κατωτέρω ὁμοῦ (στ. 100 κ.ε.) λέγει ὁ Αἰνεΐας: «*εἰ δὲ θεὸς περ | ἴσον τείνειεν πολέμου τέλος, οὐ κε μάλα βέα | νικήσει', οὐδ' εἰ παγχάλκειος εἴχεται εἶναι*». Δηλ., ἀν δὲν μεροληπτήσῃ ὁ θεός, δὲν τὸν σφῆζει ἡ ἰκανότης του. Οὕτως ἀναιρεῖται ἡ ἀνωτέρω διαπίστωσις. Ἐξ ἄλλου εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας παρατηρήσεως, ὅτι ὁ Ἀπόλλων, ἀμέσως κατωτέρω (στ. 104 κ.ε.), μεταθέτει τὴν θεϊαν σχέσιν ἀπὸ τῆς περιοχῆς τῆς θεϊας βοηθείας καὶ συμπαραστιάσεως, γενικῶς, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς εἰδικῆς συγγενικῆς σχέσεως, ὅποτε ἀναγκαστικῶς μειονεκτεῖ ὁ Ἀχιλλεὺς, ἀφοῦ ἡ Ἀφροδίτη (μήτηρ τοῦ Αἰνεΐου) εἶναι ἀνωτέρα θεὰ τῆς Θέτιδος (μητρὸς τοῦ Ἀχιλλέως). Πβ. στ. 106: «*κεῖνος δὲ χειρότερος ἐκ θεοῦ ἔστιν*». Ἡ σχέσις ὁμοῦ θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἐπανέρχεται εἰς τὴν ὀρθὴν τοποθέτησιν της μὲ τὴν ἐμφάνισιν τῆς Ἥρας, τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀθηνῶς. Ἡ ἐρμηνεῖα λοιπὸν ὀλοκλήρου τῆς ἐνόητος χρήζει ἀπ' ἀρχῆς νέας ἐξετάσεως.

Εἶναι γνωστὸν καὶ γίνεται εἰς ὄλους φανερόν, ὅσοι μελετοῦν τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, ὅτι κυρίως εἰς τὴν Ἰλιάδα ἢ ἐπέμβασις τῶν θεῶν εἶναι συχνή. Ὅλοι γνωρίζομεν, ὅτι οἱ θεοὶ ἐλάμβανον συχνὰ ἐνεργὸν μέρος εἰς τὸν πολυετῆ τρωικὸν πόλεμον, ὑποστηρίζοντες ἄλλοι τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ ἄλλοι τοὺς Τρῶας. Ὡς προσταταί διαφόρων ἡρώων (Ἀχιλλέως, Ὀδυσσεως, Ἔκτορος, Διομήδους κ.ἄ.) οἱ θεοὶ συμπεριφέρονται κατὰ τρόπον ἄγοντα εἰς ὑπερβολήν. Ἀρκετὰ ἐξ ἄλλου εἶναι τὰ χωρία ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὅποια σαφῶς ἀναφέρεται, ὅτι κάποιος θεὸς ἐνέβαλε «μένος» εἰς τὴν καρδίαν ἐνὸς ἡρώος¹ ἢ — ἀντιθέτως — ὅτι οἱ θεοὶ ἐπῆραν ἢ ἔβλαψαν τὰς «φρένας» τινός, ὅταν οὗτος ἐνεργῆ κακῶς ἢ παραλόγως².

Εἰς τὴν Ὀδύσειαν αἱ σχέσεις θεῶν καὶ ἀνθρώπων εὐρίσκονται ὁπωσδήποτε εἰς διαφορετικὸν ἐπίπεδον. Ἡ συμπαράστασις δηλ. τῶν θεῶν ἔχει ἀνθρώπινον χαρακτήρα, τοῦτο δὲ φαίνεται κυρίως εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν ἐνεργειῶν, εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐμφανίσεως τῶν θεῶν καὶ εἰς τὴν στάσιν τῶν ἀνθρώπων ἔναντι τῆς θείας ἐπεμβάσεως. Ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν θεῖον πρόσωπον, τὸ ὁποῖον πληροῖ διὰ τῆς θείας παρουσίας της τὸ ἔπος — ἀπὸ τῆς πρώτης συγκυρωσεως τῶν θεῶν μέχρι τῆς τελευταίας ραψωδίας. Ὁ Ὀδυσσεὺς εἶναι τὸ βασικὸν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον προκαλεῖ καὶ δέχεται τὴν βοήθειαν τῆς θεᾶς. Αἱ διάφοροι ἐπὶ μέρους ἐμφανίσεις καὶ ἐνεργεῖαι τῆς Ἀθηνᾶς — ὅπως λ.χ. ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τὸν Τηλέμαχον³ — ἔχουν ὡς κέντρον τὸν βασικὸν ἡρώα, τὸν Ὀδυσσεῦα. Καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνη ἄλλως, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς δομῆς καὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ ἔπους. Ἡ πολλὰ-πλὴ συμμετοχὴ τῆς θεᾶς εἰς τὴν ὅλην δρασίαν τοῦ ἔπους ἔχει διαφόρους μορφὰς καὶ ἀποχρώσεις, τῶν ὁποίων ἡ ἐξέτασις δὲν εἶναι θέμα ἰδικόν μας⁴.

1. Βλ. E. R. Dodds, ἐνθ' ἄν. 8 κ.έ. Ἀναφέρομεν λ.χ. E 2: «δῶκε μένος καὶ θάρσος», α 89, ἐνθα παραλλήλως: «ἐποτρύνω» καὶ «μένος τίθημι». Ἡ Ἀθηνᾶ, εἰς τὸν ρόλον τῆς προστατρίας θεότητος, παρεκίνει τοὺς Φαίακας διὰ νὰ ἴδουν τὸν Ὀδυσσεῦα («ἔτρυνε μένος καὶ θυμὸν ἐκάστου», θ 15). Ἡ διατύπωσις ἐνθυμίζει παρομοίας παροτρύνσεις ἐκ μέρους τῶν θεῶν εἰς τὴν Ἰλιάδα: E 470 (Ἄρης), 792 (Ἥρα), ἀλλὰ καὶ ἐκ μέρους ἡγετικῶν προσώπων: Λ 291 (Ἔκτωρ), Ν 155 (Ἔκτωρ) κ.ἄ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τοιοῦτου εἶδους διατυπώσεις κατήντησαν πολλάκις ἀπλᾶ ἐπαναλαμβανόμενα τυπικαὶ ἐκφράσεις.

2. Πβ. λ.χ. I 377: «ἐκ γὰρ εὐ φρένας εἴλετο μητιέτα Ζεὺς», Σ 311: «ἐκ γὰρ σφρων φρένας εἴλετο Παλλὰς Ἀθήνη», Η 360 (~ Μ 234): «ἐξ ἄρα δὴ τοι ἔπειτα θεοὶ φρένας ὤλεσαν αὐτοῖ», Ο 724: «ἀλλ' εἰ δὴ ῥα τότε βλάπτε φρένας εὐρύσπα Ζεὺς», πβ. καὶ Z 234, T 137 κ.ἄ.

3. Ἡδὴ εἰς τὸ α ἐκθέτει ἡ Ἀθηνᾶ τὸ σχέδιόν της, τὸ ὁποῖον ἔχει διττὴν σκοπιμότητα: πρῶτον, τὴν ἐνθάρρυνσιν τοῦ Τηλεμάχου καὶ δεύτερον, τὴν παρακίνησιν αὐτοῦ νὰ μεταβῆ εἰς Σπάρτην καὶ Πύλον: στ. 88 κ.έ. «αὐτὰρ ἐγὼν Ἰθάκην ἐσελεύσομαι, ὄφρα οἱ υἱὸν | μᾶλλον ἐποτρύνω καὶ οἱ μένος ἐν φρεσὶ θεῖω» καὶ στ. 93 κ.έ. «πέμψω δ' ἐς Σπάρτην τε καὶ ἐς Πύλον ἡμαθόεντα, | νόστον πευσόμενον πατρὸς φίλου κτλ.».

4. Ἀξιέπαινος ἐργασία, μὲ προσεκτικὴν παρουσίαν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ ἐπικού

Χαρακτηριστικὸν τῆς συμπεριφορᾶς τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι λ.χ., ὅτι, εἰς τὸ σ 346 κ.έ.¹, ἡ θεὰ ὑποβοηθεῖ συστηματικῶς τὴν ὕβριν καὶ τὴν ἀναίδειαν τῶν μνηστήρων, διὰ νὰ ἐξοργισθῇ περισσότερον ὁ Ὀδυσσεύς. Ἡ σχέσις δηλ. παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς: ἡ ἀγωνιστικὴ διάθεσις τοῦ Ὀδυσσεύς γίνεται ἐντονωτέρα, ὅσον μεγαλυτέρα γίνεται ἡ ὀργή του². Συγχρόνως ὁμως αἰτιολογεῖται καὶ δικαιώνεται (ἐκ τῶν προτέρων) ἡ τιμωρία τῶν μνηστήρων. Ἡ ἐκδίκησις τοῦ Ὀδυσσεύς ἐμφανίζεται οὕτως ὅχι ὡς προσωπικὴ ὑπόθεσις, ἀλλὰ ὡς θεία βουλή καὶ τίσις κατὰ τῆς ὕβρεως καὶ ἀσεβείας τῶν μνηστήρων³. Καὶ πράγματι ἔτσι παρουσιάζεται ὁ (δίκαιος μὲν, ἀλλὰ) σκληρὸς φόνος εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔπους. Ἡ Ἀθηνᾶ κατευθύνει τὴν πράξιν καὶ δίδει εἰς αὐτὴν «ἠθικὸν» περιεχόμενον⁴.

**

Τὰ ἀνωτέρω καὶ πολλὰ ἄλλα παραδείγματα δεικνύουν, ὅτι θεῖαι καὶ ἀνθρώπιναι πράξεις ἐν πολλοῖς τέμνονται, πολλαὶ δὲ ἐνέργειαι τῶν ἀνθρώπων ἐξαρτῶνται ἀπολύτως καὶ κατευθύνονται ἀπὸ τὴν θεϊαν βουλήν. Ἦδη ἡ διατύπωσις τοῦ προοιμίου τῆς Ἰλιάδος (Α5): «Διὸς δ' ἐτελείετο βουλή»⁵, δηλοῖ, ὅτι ὅλα ἐπιτελοῦνται καὶ κατευθύνονται συμφώνως πρὸς ἓνα σκοπὸν καὶ σχέδιον, προκαθορισμένον ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου θεοῦ⁶.

ὕλικοθ, εἶναι: M. Müller, Athene als göttliche Helferin in der Odyssee. Untersuchungen zur Form der epischen Aistie, Heidelberg 1966.

1. «Μνηστήρας δ' οὐ πάμπαν ἀγήγορας εἶα Ἀθήνη | λώβης ἰσχεσθαι θυμαλγέος, ὄφρ' ἔτι μάλλον | δὴν ἄχος κραδίην Λαερτιάδεω Ὀδυσῆος» (~ υ 284 κ.έ.).

2. Τὴν αὐτὴν σκοπιμότητα ἐξυπηρετοῦν καὶ οἱ εἰρωνικοὶ λόγοι τοῦ Εὐρυμάχου σ 354 κ.έ. Ἰδιαιτέρως οἱ στίχοι 362 κ.έ. εἶναι κάτι περισσότερον: χλευασμὸς καὶ ἄρνησις εὐγενῶν ἰδιοτήτων τοῦ Ὀδυσσεύς: παραμόρφωσις τῆς «φύσεως» τοῦ ἥρωος.

3. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Ὀδυσσεύς, ὀλίγον πρὸ τῆς καταστροφῆς, χ 39 κ.έ. «οὔτε θεοὺς δέσαντες, οἳ οὐρανὸν εὐρὴν ἔχουσιν, | οὔτε τιν' ἀνθρώπων νέμεισιν κατόπισθεν ἔσεσθαι».

4. Εἶναι ἀξιωματημόνευτος ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον ἐνεργεῖ ἡ Ἀθηνᾶ εἰς τὴν Ὀδύσειαν. Συνδέει ἀρχιτεκτονικῶς ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους πρόσωπα καὶ ἐνεργείας τοῦ ἔπους, διὰ τῆς συνεχοῦς φροντίδος τῆς μὲ τὸ κεντρικὸν πρόσωπον (Ὀδυσσεύς) καὶ τὸν βασικὸν σκοπὸν (ἐκδίκησις - τιμωρία). Ἡ σκηνὴ λ.χ. τῆς Πηνελόπης (σ 158 κ.έ.) συνδέεται ἀπ' ἀρχῆς μὲ τὴν πρωτοβουλίαν τῆς Ἀθηνᾶς («Τῇ δ' ἄρ' ἐπὶ φρεσὶ θῆκε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη, | κόρη Ἰκαρίοιο, περίφρονι Πηνελοπίῃ») καὶ μὲ τὴν σκοπιμότητα τοῦ ὅλου σχεδίου αὐτῆς. Πβ. W. Büchner, Die Penelopeszenen in der Odyssee (Hermes 75, 1940, 129 κ.έ.). M. Müller, ἐνθ' ἄν. 118 κ.έ.

5. Περί τοιούτων ἐκφράσεων εἰς τὸ ἔπος, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζουν τὸ «θεῖον τέλος» βλ. Ulrich Fischer, Der Telosgedanke in den Dramen des Aischylos (Spudasmata VI), Hildesheim 1965, σσ. 100 κ.έ.

6. Τὸ ὅτι πρόκειται περὶ ἐνὸς ὁρισμένου θείου σχεδίου ὀρθῶς ἐτόνισεν ὁ W. Kullmann, ἐνθ' ἄν. (πβ. Philologus 99, 1955, 167. 100, 1956, 132. Hermes

Ἐπὶ τὴν ἔκτασιν τῆς ἰστορίας, ἡ ἀπορία τοῦ ἀνθρώπου μένει μόνος καὶ ἀβοήθητος, πρέπει δὲ νὰ ἀποφασίσῃ μόνος του κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμὴν. Τοῦτο εἶναι μία μορφή «ἀπορίας»¹. Θὰ ἀναφέρωμεν χαρακτηριστικὰ τινὰ δείγματα, τὰ ὁποῖα ἀρχίζουν μὲ ἐπιφώνησιν. Ὅλα εἶναι ἐκ τῆς Ἰλιάδος. Πρέπει νὰ τονισθῇ ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ μιᾶς συνειδητῆς ἀναμετρήσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἐαυτὸν του. Πιστεύομεν δέ, ὅτι καὶ ἡ ὅλη διατύπωσις τῶν στίχων εἶναι ἡ ἔκφρασις ἀντιδράσεως τῆς στιγμῆς χωρὶς περαιτέρω προβληματισμόν, εἶναι περιγραφικὴ παρουσίασις τῆς θέσεως ἑνὸς ἥρωος, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται ἐνώπιον δύο δυνατοτήτων, ἀξιολογικῶς ἀντιθέτων.

Εἰς τὸ Λ 404 κ.έ.² ἀπομονοῦται ὁ Ὀδυσσεύς, περικυκλωθεὶς ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς. Ἡ θέσις του εἶναι πράγματι δύσκολος. Εἰς τὴν κρίσιμον αὐτὴν στιγμὴν μονολογεῖ (ὀρθότερον: ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἑαυτὸν του):

Ἔμοι ἐγὼ, τί πάθω; Μέγα μὲν κακόν, αἴ κε φέβωμαι
 405 πληθὸν ταρβήσας, τὸ δὲ ῥίγιον, αἴ κε νεν ἄλωω
 μοῦνος· τοὺς δ' ἄλλους Δαναοὺς ἐφόβησε Κρονίων.
 Ἀλλὰ τίη μοι ταῦτα φίλος διελέξατο θυμός;
 Οἶδα γὰρ ὅτι κακοὶ μὲν ἀποίχονται πολέμοιο,

(Einzelschr. 14), 1960, 47, ὑπόσημ. 2. 210. 228 κ.έ.). Βλ. ἐπ' αὐτοῦ A. Lesky, ἐνθ' ἄν. 15 κ.έ. (ὀρθῶς ἐναντίον τῶν περαιτέρω συσχετίσεων τοῦ Kullmann μὲ τὰ Κύπρια ἔπη καὶ τὴν ποίησιν τοῦ Ἡσιόδου ὡς καὶ μὲ τὴν πρόθεσιν τοῦ Διὸς νὰ καταστρέψῃ τοὺς ἥρωας). Πβ. P. V. d. Mühl, Kritisches Hypomnema zur Ilias, Basel 1952, σσ. 13 κ.έ. Τὸ ὅτι ὁμοίως τὸ σχέδιον αὐτὸ ἐπιτελεῖται ἐν μέσῳ ἀντιτιθεμένων θεῶν δυνάμεων (αἱ ἀντιθέσεις ἐκδηλώνονται καὶ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Διὸς) ὑπεγράμμισεν ἐπιτυχῶς ὁ W. Schadewaldt, Iliasstudien, Darmstadt 1966³, σ. 42 (πβ. καὶ σ. 146).

1. Ἡ «ἀπορία» κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἐκφρασθῇ ἀργότερον σαφέστατα εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν, ἐνθα ἡ «ἀμηχανία» θὰ λάβῃ τραγικὰς διαστάσεις εἰς τὴν στάσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι τῶν θεῶν καὶ τοῦ κόσμου. Περὶ τῆς «ἀμηχανίας» εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν βλ. κυρίως R. Pfeiffer, Gottheit und Individuum in der frühgriechischen Lyrik, Philologus 84, 1929, 43. 46. 49. 51 (= Ausgewählte Schriften, München 1960, σσ. 139. 142. 145. 148). Βρ. Snell, Die Entdeckung des Geistes, Hamburg 1955⁴, σσ. 106. 148 κ.έ. M. Treu, Von Homer zur Lyrik (Zetemata 12), München 1955, σσ. 197. 225. 240. Α. Δ. Σκιάδα, Γλυκὸς βίος - Μείλιχος αἰὼν, Ἀθήναι 1964, σσ. 9. 19. 33. 37.

2. Τὸ χωρίον εἶναι κοινὸς τόπος εἰς τὰς συζητήσεις τῶν ἐρμηνευτῶν. Ἡ ἐρμηνεία αὐτοῦ παρέχει ὁμοίως πάντοτε προβλήματα. Βλ. μόνον Chr. Voigt, Überlegung und Entscheidung, Studien zur Selbstauffassung des Menschen bei Homer, Berlin 1934. W. Marg, Der Charakter in der Sprache der frühgriechischen Dichtung, Würzburg 1938 (= Darmstadt 1967), σ. 70. K. Lanig, ἐνθ' ἄν. Βρ. Snell, Gesammelte Schriften 20 κ.έ. W. Schadewaldt, Iliasstudien 61 κ.έ. A. Lesky, ἐνθ' ἄν.

δς δὲ κ' ἀριστεύησι μάχῃ ἐνι, τὸν δὲ μάλα χρεῶν
410 ἐστάμεναι κρατερώς, ἢ τ' ἐβλητ' ἢ τ' ἐβαλ' ἄλλον.

Αἱ δύο δυνατότητες εἶναι: ἡ φυγὴ (καὶ ἡ ἀτίμωσις) ἢ ἡ παραμονὴ (καὶ ἡ σύλληψις ἢ ὁ θάνατος). Ἀμφότερα εἶναι κακά¹. Τὴν λύσιν ὁμοῦ δὲν δίδουν τώρα οἱ θεοί, ἀλλ' οὔτε καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος. Βεβαίως ὁ ἴδιος ὁ ἥρωας δίδει τὴν ἀποφασιστικὴν ἀπάντησιν, ἢ ἀπάντησις ὁμοῦ αὐτῆ προέρχεται ἀπὸ κάτι ἐξωτερικόν, ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον²: αὐτὸ εἶναι ἡ γνῶσις, ὅτι ἡ πράξις τῆς φυγῆς εἶναι ἐπαίσχυντος (στ. 408). Ἐν ἄλλο ἀντικειμενικὸν δεδομένον³ εἶναι, ὅτι ὁ ἀριστεύων εἰς τὴν μάχην (δηλ. ὁ «ἀγαθὸς» ἀνὴρ) πρέπει νὰ παραμένῃ εἰς τὴν θέσιν του. Τὸ ἰδανικὸν τῆς ὁμηρικῆς, ἠρωικῆς «ἀρετῆς», ὅπως τοῦτο ἐκφράζεται εἰς τὰς περιφήμους περιγραφὰς τῆς ὁμηρικῆς «ἀριστείας», ἔρχεται — εἰς ἀντιθετικὴν διατύπωσιν — νὰ ἐνισχύσῃ τὴν πρώτην καὶ βασικὴν διαπίστωσιν τοῦ Ὀδυσσεύος. Βεβαίως ἡ διαπίστωσις δὲν εἶναι πρόσφατος, ἀλλὰ στηρίζεται εἰς τὴν ἐμπειρίαν. Ὁ ὁμηρικὸς ἄνθρωπος λοιπὸν (ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ὀδυσσεύος) φθάνει ἐδῶ εἰς τὴν ὀρθὴν λύσιν καὶ πράττει τὸ χρέος του ὄχι κατόπιν θείας συμβουλῆς ἢ ἐπιταγῆς, οὔτε ὁμοῦ καὶ κατόπιν ὠρίμου σκέψεως ἢ ἐσωτερικῆς πάλης⁴, ἀλλ' ἀπὸ τὸ «εἰδέναι», ἀπὸ τὴν «γνῶσιν», τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα καὶ τὸν ἰσχύοντα κανόνα.

Πρὸς τὴν ἀνωτέρω σκηνὴν τοῦ Ὀδυσσεύος παρουσιάζουν καταπληκτικὴν ὁμοιότητα καὶ ἄλλαι σκηναὶ μὲ ἄλλους ἥρωας: τὸν Μενέλαον (P 90 κ.ἑ.), τὸν Ἀγένορα (Φ 552 κ.ἑ.) καὶ τὸν Ἑκτορα (X 99 κ.ἑ.)⁵. Εἰς τὴν ἀρχὴν ἀπαντᾷ ἢ αὐτῆ ἀπορητικῆ διατύπωσις:

P 91 κ.ἑ.: ὦ μοι ἐγὼν, εἰ μὲν κε λίπω κάτα τεύχεα καλὰ
Πάτροκλόν θ'...

94 εἰ δέ κεν Ἑκτορι μῶνος ἐὼν καὶ Τρωσὶ μάχωμαι
αἰδεσθεῖς κτλ.

Φ 553 κ.ἑ. ὦ μοι ἐγὼν· εἰ μὲν κεν ὑπὸ κρατεροῦ Ἀχιλλῆος
φεύγω...

1. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι ὁ Ὀδυσσεὺς λέγει «τί πάθω» καὶ ὄχι «τί δράσω». Διότι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις πρόκειται περὶ πάθους. Εἰς παρόμοιον διλήμμα ἔδωκεν εὐκόλως ἀπάντησιν ἀργότερον ὁ Ἀρχίλοχος (6 D). Τὸ ἰδεῖν ἔχει ὁμοῦ μεταβληθῆ ἐδῶ. Ἄλλη εἶναι ἡ ἀντιμετώπισις τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀξίας αὐτῆς.

2. Ὁρθῶς ἐπιμένει ὁ Br. Snell, ἐνθ' ἄν. 21.

3. Ἐκ τοῦ «οἶδα» ἐξαρτῶνται δύο ἐννοιολογικαὶ ἐνότητες, συνδεόμεναι διὰ τῶν: μὲν - δέ.

4. Τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς τραγῳδίας τοῦ Αἰσχύλου, ὅπως ἀπέδειξεν ἄριστα ὁ Br. Snell, Aischylos und das Handeln im Drama.

5. Περὶ τῆς ὁμοιότητος βλ. λεπτομερῶς: Voigt, ἐνθ' ἄν. 87 κ.ἑ. Πβ. Schaldewaldt, Iliasstudien 62 κ.ἑ. Lesky, ἐνθ' ἄν. 18 κ.ἑ.

556 *εἰ δ' ἂν ἐγὼ τούτους μὲν κτλ.*

X 99 κ.έ. ὦ μοι ἐγών, εἰ μὲν καὶ πύλας καὶ τείχεα δύο κτλ.

Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι εἰς ὅλους τοὺς ἀνωτέρω μονολόγους προηγείται πάντοτε ὁ αὐτὸς στίχος:

«ὄχθήσας δ' ἄρα εἶπε πρὸς δὴν μεγαλήτορα θυμόν»,

ὁ ὁποῖος βεβαίως εἶναι μία τυπικῶς καὶ στερεοτύπως ἐπαναλαμβανομένη ἐπική διατύπωσις, ἐκφράζει ὁμῶς σαφῶς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν στιγμήν ἐκείνην ἔμεινε μόνος καὶ ἀπευθύνεται μόνον πρὸς τὸν «θυμόν» του. Ὁ μονόλογος δηλ. εἶναι κατ' οὐσίαν ἕνας διάλογος, εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἐντὸς τοῦ μονολόγου πρὸς τὸν «θυμόν» ἐκφράζεται ἡ ἀπάντησις τοῦ «θυμοῦ» πρὸς τὸν ἥρωα, δι' ἐνός στερεοτύπου πάλιν στίχου: *«ἀλλὰ τίη μοι ταῦτα φίλος διελέξατο θυμός;»*¹. Σχέσεις ἀνθρωπίνου διαλογισμοῦ, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἐξαρτᾶται ἡ ἀπόφασις τῆς στιγμῆς, ἐκφράζουν συχνὰ ὠρισμένα τυπικαὶ ἐκφράσεις τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ὡς λ.χ. *«ᾧδε δὲ (ἦ: ᾧς ἄρα) οἱ φρονέοντι δοάσσατο κέρδιον εἶναι», «ἀρίστη φαίνετο βουλή»* κ.τ.δ. Κατὰ βάσιν ὁμῶς ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει συνείδησιν τῶν ἀποφάσεών του. Συνήθως ἐξυπηρετεῖ τὴν θείαν βουλήν.

Ἐπάρχουν ὁμῶς περιπτώσεις, καθ' ἃς καὶ ἡ πράξις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἐπέμβασις τοῦ θεοῦ ἐξυπηρετοῦν κάτι, τὸ ὁποῖον εἶναι ὑπεράνω καὶ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Αὐτὸ εἶναι ἡ «μοῖρα» ἢ ἡ «αἴσα»². Τὸ «ὑπὲρ μόρον» τῶν ἐπῶν δηλοῦν ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ἰδιαιτέραν σχέσιν³.

**

Τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς οἰασθήποτε πράξεως τοῦ ἀνθρώπου — ἀνεξαρτήτου ἢ ἐξαρτωμένης ἀπὸ τοὺς θεοὺς — εἰς τὴν ἐνσυνείδητον καὶ ὑπεύθυνον

1. Περὶ τῆς ἀμοιβαιότητος τοῦ λόγου (Ὀδυσσεὺς πρὸς θυμόν - θυμός πρὸς Ὀδυσσεῖα κ.τ.τ.) βλ. J. B o h m e, Die Seele und das Ich im homerischen Epos, 1929, σσ. 79 κ.έ. Περὶ τῆς ἐννοίας «θυμός» καὶ τῆς χρήσεως αὐτῆς εἰς τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα ἀσχολεῖται ἄριστα ὁ B r. S n e l l, Entd. d. Geistes 27 κ.έ. Γνήσιος μονόλογος πρὸς τὸν «θυμόν» εἶναι ἀσφαλῶς ὁ περίφημος μονόλογος τοῦ Ἀρχιλόχου (67α D). Εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν ἡ ἀντίληψις ἔχει φυσικὰ μεταβληθῆ. Περὶ παρομοίων περιπτώσεων (Σαλφῶ, Ἀνακρέων) καὶ ἀναλόγων (Ὅμηρος: υ 18 κ.έ.) βλ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ B r. S n e l l, Entd. d. Geistes 102 κ.έ.

2. Βλ. E. L e i t z k e, Moira und Gottheit im alten griech. Epos, 1930. Πβ. καὶ W. P ö t s c h e r, Moira, Themis und τιμή im homerischen Denken (Wien. Stud. 73, 1960, 5 κ.έ.). P. R a m a t, La Figura di Moira in Omero alla luce dell'analisi linguistica (Stud. Ital. 32, 1960, 215 κ.έ.).

3. Πβ. λ.χ. B 155: «ὑπὲρ μορα», Y 30: «ὑπὲρ μορον» (~ Φ 517), Π 780: «ὑπὲρ αἴσαν», P 321: «ὑπὲρ Διὸς αἴσαν», α 34: «ὑπὲρ μόρον» (~ 35) κ.ά. Περὶ τῆς ἐννοίας

πρᾶξιν δεικνύει σαφῶς ἢ Ὀδύσεια. Σημαντικὸν δεῖγμα τῆς νέας ἀντιλήψεως περὶ τῆς εὐθύνης τοῦ δρῶντος ἀνθρώπου εἶναι τὸ γνωστὸν προοίμιον τῆς Ὀδυσσεΐας, τὸ ὁποῖον ἀνέλυσε ἐξόχως ὁ W. Jaeger πρὸ 40 ἐτῶν¹.

Εἰς τὰ μέγαρα τοῦ Διὸς ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου ἔχουν οἱ θεοὶ συνέλευσιν. Τὸν λόγον λαμβάνει ὁ «πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε», ὁ ὁποῖος, ἐνθυμούμενος τὴν περίπτωσιν τοῦ Αἰγίσθου, τὸν ὁποῖον ἐφόνευσεν ὁ Ὀρέστης ἐκδικούμενος τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του, λέγει (στ. 32 κ.έ.) :

ᾠ πόποι, οἶον δὴ νῦ θεοὺς βροτοὶ αἰτιόωνται.

Ἐξ ἡμέων γάρ φασι κάκ' ἔμμεναι· οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ

σφῆσι ἀτασθαλίησιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε' ἔχουσιν,

35 ὡς καὶ νῦν Αἰγισθος ὑπὲρ μόρον Ἀτρεΐδαο

γῆμ' ἄλοχον μνηστήν, τὸν δ' ἔκτανε νοστήσαντα,

εἰδὼς αἰπὸν ὄλεθρον· ἐπεὶ πρὸ οἱ εἶπομεν ἡμεῖς,

Ἐρμείαν πέμπαντες, ἐθσκοπον Ἀργεῖφόντην,

μήτ' αὐτὸν κτείνειν μήτε μνάσθαι ἄκοιτιν

40 ἐκ γὰρ Ὀρέσταιο τίσις ἔσσεται Ἀτρεΐδαο,

ὄππότε' ἂν ἠβήσῃ καὶ ἤς ἰμείρεται αἴης.

ᾠς ἔφαθ' Ἐρμείας, ἀλλ' οὐ φρένας Αἰγίσθου

πεῖθ' ἀγαθὰ φρονέων· νῦν δ' ἀθρόα πάντ' ἀπέτισε.

Ὁ λόγος τοῦ Διὸς ἀρχίζει, ὡς εἶδομεν, μὲ σαφῆ διαχωρισμὸν μεταξὺ θείας καὶ ἀνθρωπίνης εὐθύνης. Διὰ πρώτην φοράν ἕνας θεὸς — καὶ μάλιστα ὁ πρῶτος μεταξὺ τῶν Ὀλυμπίων — διαμαρτύρεται καὶ διαχωρίζει τὴν θέσιν τῶν θεῶν ἀπὸ τὰς συμφορὰς τῶν ἀνθρώπων. Ἀφορμὴ εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἀνθρώποι ἀποδίδουν τὴν αἰτίαν τῶν συμφορῶν εἰς τοὺς θεοὺς². Εἶναι σαφῆς ἡ διατύπωσις τοῦ Διὸς, ὅτι οἱ ἀνθρώποι πάσχουν «σφίσι»

τῆς φράσεως εἰς τὸ τελευταῖον χωρίον βλ. W. Pötscher, Wien. Stud. 78, 1960, 12 καὶ τὴν εὐστοχὸν ἀντίφρῃσιν τοῦ Br. Snell, Gesammelte Schriften 58 κ.έ.

1. Solons Eunomie, SB Berlin 1926, 69 κ.έ. Πβ. R. Pfeiffer, ἐνθ' ἄν. 42 κ.έ. καὶ Τοῦ αὐτοῦ, DL Z49, 1928 (κριτικὴ: Ed. Schwarz, Die Odyssee = Ausgew. Schr. 16 κ.έ.). Οἱ στίχοι τοῦ προοιμίου τῆς Ὀδυσσεΐας ἔχουν ἕκτοτε ἐρμηνευθῆ πολλοπλῶς ὑπὸ τὴν νέαν ἄποψιν καὶ προοπτικὴν, ἣν παρουσίασεν ὁ Jaeger.

2. Αἰτίας κατὰ τοῦ Διὸς καὶ ἐν λ 558, ἐνθα ὁ Ὀδυσσεὺς παρηγορεῖ τὸν Αἴαντα εἰς τὸν Ἄδην, λέγων: «οὐδέ τις ἄλλος | αἰτιος, ἀλλὰ Ζεὺς Δαναῶν στρατὸν ἀλχητάων | ἐκπάγλως ἔχθαιρε, τείν δ' ἐπὶ μοῖραν ἔθηκεν». Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἰλιάδα ἐκφράζεται αἰτίασις πρὸς τοὺς θεοὺς. Ὁ Πρίαμος λ.χ., ἀπευθυνόμενος πρὸς τὴν Ἑλένην (Γ 164), λέγει: «οὐ τί μοι αἰτή ἔσσι, θεοὶ νύ μοι αἰτιοὶ εἰσιν», ὁ δὲ Ἀγαμέμνων ἀποδίδει τὴν εἰς βάρος τοῦ Ἀχιλλέως πρᾶξιν του εἰς ἀνωτέρας δυνάμεις, Τ 86 κ.έ. «ἐγὼ δ' οὐκ αἰτιὸς εἰμι, | ἀλλὰ Ζεὺς καὶ Μοῖρα καὶ ἠεροφοῖτις Ἐρινός».

ἀτασθαλίῃσιν»¹. Ἡδη ὅμως ἡ διατύπωσις «οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ» δὲν μεταθέτει ὀλόκληρον τὸ βάρος τῆς εὐθύνης εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Παραμένει δηλ. ἡ δυνατότης συμφορῶν ἐκ μέρους τῶν θεῶν, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν τὴν κυρίως ἀφειρητὴν ὄλων — καλῶν καὶ κακῶν². Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὅποιον χαρακτηρίζει τὴν εὐθύνην τῆς ἀνθρωπίνης πράξεως, εἶναι ἢ ἐκ τῶν προτέρων γνῶσις. Οἱ ἀνθρώποι, οἱ ὅποιοι γνωρίζουν ἐκ τῶν προτέρων τὰς συνεπείας μιᾶς πράξεως (πβ. στ. 37: «εἰδὼς αἰπὸν ὄλεθρον») καὶ ἐν τούτοις ἐνεργοῦν, πληρώνουν καὶ φέρουν τὴν εὐθύνην τῶν πράξεών των (πβ. στ. 43: «νῦν δ' ἀθρόα πάντ' ἀπέτισε»). Διὰ πρώτην φοράν προβάλλεται μὲ τόσην σαφήνειαν ἡ ἀνθρωπίνη εὐθύνη, στηριζομένη εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐπίγνωσιν. Λογικὸν συμπέρασμα ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἶναι: ὁ ἀνθρώπος, ὁ ὅποιος πράττει μὴ ἔχων γνῶσιν, εἶναι ἀνεύθυνος. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀντίληψις, ὅτι δηλ. ὁ ἀνθρώπος χαρακτηρίζεται ἠθικῶς εἰς τὰς πράξεις του ἀπὸ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐνσυνείδητον συμμετοχὴν του εἰς αὐτάς, εὐρίσκει ἀργότερον σαφῆ ἔκφρασιν τόσον εἰς τὴν ποίησιν, ὅσον καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν³.

Ὑπενθυμίζομεν τὸ γνωστόστατον ποίημα τοῦ Σιμωνίδου (37 Page = 4 D), γνωστὸν κυρίως ἐκ τοῦ «Πρωταγόρου» τοῦ Πλάτωνος⁴, εἰς τὸ ὅποιον ὁ Κεῖος ποιητὴς ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν εἰς τὸν Πιπτακὸν ἀποδιδομένην ῥῆσιν «χαλεπὸν... ἐσθλὸν ἔμμεναι» (στ. 13) καὶ διαφωνεῖ πρὸς τὸν Μυτιληναῖον σοφόν. Ἡ «ἀμήχανος συμφορὰ», λέγει ὁ Σιμωνίδης, καθιστᾷ τὸν ὑπ' αὐτῆς πληττόμενον ἀνθρώπον «κακόν». Ἡ χαρακτηριστικὴ λέξις «ἀμήχανος» προβάλλεται καὶ ἐδῶ. Οἱ ἀνθρώποι ὑπόκεινται εἰς ὅ,τι στείλουν οἱ θεοί. Εὐτυχεῖς εἶναι ἐκεῖνοι μόνον, «οὓς ἂν οἱ θεοὶ φιλῶσιν» (στ. 20). Ἀπὸ τοῦ ἐπομένου στίχου μεταφερόμεθα εἰς τὴν ἠθικὴν περιοχὴν, μὲ κριτήριον τὸ «ἐκόντα αἰσχροῦ πράττειν». Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «ἐκόντος» προσδιορίζει τὴν πράξιν, τὴν ἐξαρτωμένην ἀπὸ τὴν θεϊαν βούλησιν, καὶ συνδέεται ἀντιθετι-

1. Εἰς τὸ μνημονευθὲν χωρίον X 104 ὁ Ἐκτωρ ἀναγνωρίζει τὴν εὐθύνην του καὶ χρησιμοποιεῖ, κατὰ τρόπον χαρακτηριστικόν, τὴν ἴδιαν διατύπωσιν: «ὦλεσα λαὸν ἀτασθαλίῃσιν ἐμῆσιν». Ἡ σχέσις εἶναι ἀξιοσημείωτος.

2. Πβ. δ 236 κ.ε. «ἀτὰρ θεὸς ἄλλοτε ἄλλῳ | Ζεὺς ἀγαθὸν τε κακὸν τε διδοί· δύναται γὰρ ἅπαντα». ζ 188 κ.ε.: «Ζεὺς δ' αὐτὸς νέμει ὄλβον Ὀλύμπιος ἀνθρώποισιν, | ἐσθλοῖς ἠδὲ κακοῖσιν, ὅπως ἐθέλησιν ἐκάστω», ξ 444 κ.ε.: «θεὸς δὲ τὸ μὲν δώσει, τὸ δ' ἔσει, | ὅτι κεν ᾧ θυμῷ ἐθέλη· δύναται γὰρ ἅπαντα». Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν, ἐκπεφρασμένην μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐν σκέλος (τὰ κακά), εὐρίσκομεν ἀργότερον εἰς τὸν Μίμνερμον, 2, 15 κ.ε. D: «οὐδὲ τίς ἐστιν | ἀνθρώπων, ᾧ Ζεὺς μὴ κακὰ πολλὰ διδοῖ». Πβ. Σημων. 1, 1 κ.ε. D.

3. Τὸ ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι ἀμέτοχοι εἰς τὸ ἐν τῷ κόσμῳ κακὸν καὶ εὐρίσκονται ἐκτὸς ἀπάτης καὶ δόλου εἶναι μία περαιτέρω διαμόρφωσις τῆς ἀντιλήψεως, τὴν ὁποίαν ἐξέφρασαν συχνὰ οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ ποιηταί. Βλ. K. D e i c h g r ä b e r, Der listensinnende Trug des Gottes, Göttingen 1952, σσ. 126 κ.ε.

4. Ἑρμηνείαν τοῦ ποιήματος βλ. ὑπὸ U. v. W i l a m o w i t z, Sappho und Simonides, Berlin 1913, σσ. 159 κ.ε.

κῶς πρὸς τὴν «ἀμήχανον συμφορὰν», ἡ ὁποία ἐκφράζει τὴν καταδυνάστευσιν τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, ὅποτε ὁ ἄνθρωπος δὲν εὐθύνεται διὰ τὸ «κακὸν γίνεσθαι». Ἡ «ἀνάγκη», ἡ προερχομένη ἀνωθεν, εἶναι ἀκαταμάχητος («ἀνάγκα δ' οὐδὲ θεοὶ μάχονται», στ. 29). Κατὰ τὸν Σιμωνίδην λοιπόν, ὑπάρχουν περιπτώσεις ὑπεράνω τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως, ὅτε ὁ ἄνθρωπος δὲν βαρύνεται μὲ τὴν εὐθύνην. Ὑπεράνω δὲ καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν ὑπάρχει μία ἀκαταμάχητος δύναμις, ἡ Ἄνάγκη.

Ἄς ἐπανέλθωμεν ὁμῶς εἰς τὸ προοίμιον τῆς Ὀδυσσεΐας. Τὸ τμῆμα αὐτό, ἀναλυτικώτερον, παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς: 1) οἱ θεοὶ προειδοποιοῦν τοὺς ἀνθρώπους (ὁ Ζεὺς καὶ οἱ θεοὶ τὸν Αἴγισθον διὰ τοῦ Ἑρμοῦ), 2) ἡ προειδοποίησις ἔχει ἀπαγορευτικὸν χαρακτῆρα (*μήτε - μήτε*), ἀποτρέπουσα ἀπὸ πράξιν, συνεπαγομένην τίσιν, τιμωρίαν, 3) ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει γνῶσιν, γνωρίζει, ἔχει συνείδησιν καὶ τῆς πράξεως καὶ τῶν συνεπειῶν («εἰδὼς...»), 4) ὅταν ὁ ἄνθρωπος, παρ' ὅλα ταῦτα, πράττη, τότε εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὰς συνεπείας. Συμπέρασμα (ἐκ τῶν λόγων τοῦ Διός): κακῶς μεταθέτουν οἱ ἄνθρωποι τὴν εὐθύνην εἰς τοὺς θεοὺς, ἀφοῦ αἰτία τῆς καταστροφῆς εἶναι ἡ ἰδική των ἀπερισκεψία καὶ ἀφροσύνη¹.

Ἡ Ἀθηναῖα εἰς τὸ τέλος τῆς παραινέσεώς της πρὸς τὸν Τηλέμαχον², τὸν ὁποῖον προτρέπει νὰ τιμωρήσῃ τοὺς μνηστῆρας, ἀναφέρει καὶ αὐτὴ τὸ παράδειγμα τοῦ Ὀρέστου (α 298), ὁ ὁποῖος «ἔκτανε πατροφονῆα, | Αἴγισθον» (στ. 299 κ.ε.). Τοιοῦτοτρόπως συνδέονται ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡ ἐνέργεια καὶ ἡ συνέπεια τῆς πράξεως τῆς Ἀθηναῖας μὲ τὸν λόγον τοῦ Διὸς εἰς τὸ προοίμιον τῆς Ὀδυσσεΐας³. Ἡ αἰτιολογία τοῦ φόνου τῶν μνηστή-

1. Ὁ ἄνθρωπος προκαλεῖ ὁ ἴδιος τὴν καταστροφήν του: τὸ θέμα τοῦτο ἐμφανίζεται συχνὰ εἰς τοὺς στίχους τῆς Ὀδυσσεΐας. Ὑπενθυμίζομεν, ὅτι οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσεύος προεκάλεσαν μόνοι των τὸν ὄλεθρον, διὰ τῆς ὕβρεως, καίπερ προειδοποιηθέντες. Ἡ προειδοποίησις πρὸς τὸν Ὀδυσσεύα καὶ τοὺς συντρόφους του εἶχε διπλὴν ἀφειτηρίαν: τὸν μάντιν Τειρεσίαν (λ 104 κ.ε.) καὶ τὴν θεῶν Κίρκην (μ 127 κ.ε. Πβ. καὶ τοὺς λόγους τοῦ Ὀδυσσεύος μ 320 κ.ε.).

2. Βλ. α 279: «σοὶ δ' ἀπὸ πυκνῶς ὑποθήσομαι, αἶ κε πίθηναι». Τὸ ρ. «ὑποθήσομαι» εἶναι χαρακτηριστικὸν διὰ θεϊαν συμβουλήν· πβ. Θ 36 (ὁμιλεῖ ἡ Ἀθηναῖα), Φ 293 (Ποσειδῶν - Ἀθηναῖα), γ 27 (Ἀθηναῖα)· ἀλλὰ καὶ δι' ἀνθρώπους: β 194, ο 309. Περὶ τοῦ περιορισμοῦ: «αἶ κε πίθηναι» βλ. H. Sch w a b l, ἐνθ' ἄν. 49 καὶ A. L e s k y, ἐνθ' ἄν. 33, ὁ ὁποῖος τὸν ἐρμηνεύει ὡς σεβασμὸν ἐκ μέρους τῶν θεῶν τῆς ἐλευθέρως περιοχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπενθυμίζομεν ὁμῶς, ὅτι ἐδῶ ἡ Ἀθηναῖα ὁμιλεῖ μὲ τὴν μορφήν τοῦ Μέντου, διὰ τὸν Τηλέμαχον ἐπομένως αἱ συμβουλαὶ εἶναι λόγοι ἀνθρώπου, πρὸς τοὺς ὁποῖους εἶναι δυνατόν νὰ ἀπιστήσῃ. Ἀργότερον (στ. 322 κ.ε.) κατανοεῖ, ὅτι ὁ ὁμιλῶν ἦτο θεὸς (στ. 323: «ὄτσατο γὰρ θεὸν εἶναι»). Ὁ περιορισμὸς λοιπὸν «αἶ κε πίθηναι» εὐρίσκεται ἀπολύτως εἰς τὰ λογικὰ πλαίσια τῆς συζητήσεως μεταξὺ ἀνθρώπων.

3. Ὁ ποιητὴς τῆς Ὀδυσσεΐας ἀναφέρεται καὶ ἀλλαχοῦ εἰς τὸν οἶκον τῶν Ἀτρειδῶν καὶ τὴν γνωστὴν ἱστορίαν αὐτοῦ. Βλ. F. F o c k e, Die Odyssee (Tü-

ρων στηρίζεται εἰς τὸν παραλληλισμὸν μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Αἰγίσθου, ἀναγκαστικῶς δὲ (καὶ ἐσκεμμένως) ὁ Τηλέμαχος παραλληλίζεται πρὸς τὸν Ὀρέστην. Εἶναι δὲ ἄξιον παρατηρήσεως, ὅτι εἰς τοὺς λόγους τῆς Ἀθηνᾶς ἡ ἐκδίκησις τοῦ Τηλεμάχου δὲν παρίσταται ἀπλῶς ὡς καθῆκον, ἀλλὰ συνυφαίνεται μὲ τὸ κλέος παρὰ τοῖς ἀνθρώποις¹. Καὶ ἐδῶ ὅμως καὶ ἐκεῖ ἡ «ἠθικὴ» βᾶσις τῆς πράξεως εἶναι, ὅτι καὶ ὁ Αἰγίσθος καὶ οἱ μνηστῆρες τιμωροῦνται, διότι διέπραξαν ἀσέβειαν. Τοιουτοτρόπως ἔχομεν τὴν ἀντιστοιχίαν: Ὀρέστης - Τηλέμαχος, Αἰγίσθος - μνηστῆρες, Ἀγαμέμνων - Ὀδυσσεὺς (βεβαίως ἡ σχέσις μνηστήρων - Ὀδυσσεύς εἶναι διάφορος τῆς σχέσεως Αἰγίσθου - Ἀγαμέμνωνος). Ἄλλο βασικὸν στοιχεῖον συνδέσεως τῶν δύο περιπτώσεων εἶναι, ὅτι ἀμφότεροι ἔχουν προειδοποιηθῆ: ὁ Αἰγίσθος ὑπὸ τῶν θεῶν διὰ τοῦ Ἑρμοῦ, οἱ μνηστῆρες διὰ τοῦ Τηλεμάχου². Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως, ὅτι εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη τονίζεται συχνά, ὅτι οἱ διαπράττοντες ἀδίκημα τιμωροῦνται. Ἦδη ἡ ὅλη ὑπόθεσις τῆς Ἰλιάδος δηλοῖ, ὅτι οἱ Τρῶες θὰ τιμωρηθοῦν, διότι ὁ Πάρις διέπραξεν ἀσέβειαν. Οἱ Τρῶες ὅμως ἔχουν μίαν ἀντίρροπον δύναμιν, ὅτι τώρα ἀγωνίζονται ὑπὲρ πατρίδος, ἐνῶ οἱ μνηστῆρες κατέχονται καὶ ἄγονται ἀπολύτως ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν ὕβριν. Τοιουτοτρόπως ἡ τιμωρία τῶν μνηστήρων ἐμφανίζεται ὡς ἠθικὴ κάθαρσις³.

binger Beiträge 37), Stuttgart 1943, 31. U. H ö l s c h e r, Untersuchungen zur Form der Odyssee (Hermes Einzelschr. 6, 1939), σσ. 19 κ.έ. P β. E. F. D' A r m s - K. K. H u l l e y, The Oresteia - Story in the Odyssey (TAPhA 77, 1946, 207 κ.έ.). H. H o m m e l, Aigisthos und die Freier. Zum poetischen Plan und zum geschichtlichen Ort der Odyssee (Studium Generale 8, 1955, 237 κ.έ.).

1. α 298. P β. καὶ στ. 302: «*ἴνα τίς σε καὶ ὀφρυγόνων ἐθ' εἴπη*». Ἦδη εἰς τὴν συνέλευσιν τῶν θεῶν ἡ Ἀθηνᾶ συνδυάζει τὸ ταξίδιον τοῦ Τηλεμάχου μὲ τὸ κλέος (στ. 95) «*ἢδ' ἴνα μιν κλέος ἐσθλόν ἐν ἀνθρώποισιν ἔχησιν*».

2. Ὁ Τηλέμαχος, κατ' ἐντολὴν τῆς Ἀθηνᾶς, προειδοποιεῖ τοὺς μνηστῆρας καὶ τονίζει: 1) νὰ σεβασθοῦν τὸν ἑαυτὸν των, 2) τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, 3) τοὺς θεούς. Ἡ τριπλῆ προειδοποίησις παρέχει, βεβαίως, καὶ τριπλῆν αἰτιολογίαν τοῦ φόνου τῶν μνηστήρων, β 64 κ.έ. «*νεμεσσήθητε καὶ αὐτοί, | ἄλλους τ' αἰδέσθητε περικτίονας ἀνθρώπους, | οἱ περιναιέουσιν θεῶν δ' ὑποδείσατε μῆνιν*». P β. καὶ β 130 κ.έ. Περὶ τῶν στίχων βλ. M. C l a s s, Gewissensregungen in der griechischen Tragödie (Spudasmata III), Hildesheim 1964, σσ. 17 κ.έ. Ἡ «ὕβρις» καὶ ἡ ἔλλειψις ὀρθοῦ νοῦ θὰ ὀδηγήσουν τοὺς μνηστῆρας εἰς τὸν ὄλεθρον (P β., κατωτέρω, Σόλων). Ὁ Τηλέμαχος (α 368) προσφωνεῖ αὐτούς, προσθέτων τὸν χαρακτηρισμὸν «*ὑπέρβριον ὕβριν ἔχοντες*». P β. τοὺς λόγους τῆς Ἀθηνᾶς (α 254): «*μνηστήρησιν ἀναιδέσι*» καὶ τὰ ἐπιθετά, τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τοὺς μνηστῆρας: «*ὑπερφίαλοι, ἀγήρορες, ἀτάσθαλοι, ἀφραδεῖς, ὕβρισταί*. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Ὀδυσσεύς πρὸς τὸν Εὐρύμαχον (σ 381): «*ἀλλὰ μάλ' ὕβριζεις καὶ τοι νόος ἐστὶν ἀπηγής*». Ὁ μάντις Θεοκλύμενος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς μνηστῆρας, λέγει (υ 370): «*ἀνέρας ὕβριζοντες ἀτάσθαλα μηχανάσθε*».

3. Βλ. τὸν λεπτόν διαχωρισμὸν ὑπὸ K. R e i n h a r d t, Studium Generale 4, 1951, 337 (= Tradition und Geist, Göttingen 1960, σ. 12).

**

Τὴν ἀντίληψιν, τὴν ὁποίαν διεκήρυξεν ὁ Ζεὺς εἰς τὴν συνέλευσιν τῶν θεῶν, θὰ διατυκῶσθαι ἀργότερον ὄχι θεὸς πλέον, ἀλλ' ἄνθρωπος. Ἡ πρώτη ποιητικὴ φωνὴ τῆς Ἀττικῆς, ὁ Σόλων, θὰ διαχωρίσθαι ἀποφασιστικῶς τὴν ἀνθρωπίνην ἀπὸ τὴν θείαν εὐθύνην. Μὲ τὴν βαρῦτητα τοῦ σοφοῦ ἀνδρὸς καὶ τὴν συνείδησιν τοῦ πολιτικοῦ ἡγέτου ὁ Σόλων, εἰς τὴν περίφημον ἐλεγείαν τοῦ «*Εὐνομία*» (β D)¹, τονίζει, ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων δὲν πρόκειται νὰ καταστραφῇ ποτὲ ἐξ αἰτίας τοῦ Διὸς ἢ τῶν ἄλλων θεῶν, διότι ἡ Ἀθηναῖα ἔχει «*χεῖρας ὑπερθεῖν*» (στ. 4)· ἀλλὰ — τῶρα ἀκούεται ὁ ἀποφασιστικὸς λόγος — οἱ ἴδιοι οἱ πολῖται θὰ καταστρέψουν τὴν πόλιν διὰ τῆς ἀπερισκεψίας των² καὶ ὁ «*ἄδικος νόος*» τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀρχόντων.

Ὁ Σόλων προειδοποιεῖ τοὺς συμπολίτας του διὰ τὴν καταστροφὴν, ἣ ὁποία ἐπίκειται, ἂν οἱ πολῖται κατευθύνωνται ἀπὸ τὴν ἀπερισκεψίαν καὶ τὴν ἀδικίαν. Οἱ θεοὶ δὲν πταίουν. Τοιοῦτοτρόπως ἀφαιρεῖται ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἡ εὐθύνη καὶ ἐπιρρίπτεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ὁμοιότης μὲ τὸ προοίμιον τῆς Ὀδυσσεΐας εἶναι σαφές³. Ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Ἀθηναίου ποιητοῦ προκύπτει ὡς λογικὴ συνέπεια, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ λαὸς πρέπει νὰ ἀναλάβῃ τὸ πεπρωμένον τῆς πόλεως.

Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ πολίτης-ἄνθρωπος δύναται νὰ σώσῃ τὴν πόλιν του μόνος καὶ ἀφοῦ ὑπάρχει ἀτομικὴ εὐθύνη, ἀπαιτεῖται καὶ ἀτομικὴ πρωτοβουλία, μὲ τὴν βοήθειαν βεβαίως τῆς Δίκης. Εἶναι ἄξιον ἰδιαίτερας παρατηρήσεως, ὅτι ὁ Σόλων προβάλλει συνεχῶς τὴν ἀνάγκην ἐπικρατήσεως τοῦ δικαίου καὶ ἀγανακτεῖ διὰ τὴν καταπάτησίν του. Πλήρης δέους καὶ ἱεροῦς ἀγανακτήσεως εἶναι ὁ στ. 14: «*οὐδὲ φυλάσσονται σεμνὰ Δίκης θέμεθλα*».

Εἶναι προφανές, ὅτι τὴν ὑψηλὴν ἰδέαν τῆς Δίκης⁴ καὶ τῆς ἐπιδράσεώς της ἐπὶ τοὺς ἀνθρώπους παρέλαβεν ὁ Σόλων — ὡς σύλληψιν ἐν τῷ συνόλω — ἀπὸ τὸν Ἡσίοδον⁵, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὴν Δίκην ὡς προστάτριαν τοῦ

1. Βλ. W. Jaeger, ἐνθ' ἀν. Βιβλιογραφία παρὰ E. Diehl, Anth. Lyrica Graeca.

2. Στ. 5 κ.έ. «*αὐτοὶ δὲ φθείρειν μεγάλην πόλιν ἀφραδίῃσιν | ἄστοι βούλονται*».

3. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν γλωσσικὴν διατύπωσιν: «*σφίσιν ἀτασθαλίῃσιν*» ἔχει ἀντίστοιχον: «*αὐτοὶ δὲ... ἀφραδίῃσιν*».

4. Βλ. V. Ehrenberg, Die Rechtsidee im frühen Griechentum, Leipzig 1921 καὶ K. Latte, Der Rechtsgedanke im archaischen Griechentum (Antike u. Abendland 2, 1946, 70). Πβ. καὶ τὴν παλαιότεραν, πάντοτε ὁμῶς χρήσιμον, ἐργασίαν τοῦ R. Hirzel, Themis, Dike und Verwandtes. Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte bei den Griechen, Leipzig 1907.

5. Ἔργα 217 κ.έ., 267 κ.έ. Ἄξιον ὁμῶς παρατηρήσεως εἶναι, ὅτι ὁ Ἡσίοδος ἀφορμᾶται ἀπὸ ἀτομικὴν περίπτωσιν καὶ ἀντιμετωπίζει τὴν Δίκην εἰς τὰς ἀτομικὰς

ἀνθρώπου δύναμιν ἐναντίον τῆς ὕβρεως¹. Εἰς τὸν Ἡσίοδον ἡ Δίκη εἶναι θεία δύναμις, εἰς δὲ τὴν «*Θεογονίαν*» ἡ Εὐνομία, ἡ Δίκη καὶ ἡ Εἰρήνη θεωροῦνται θυγατέρες τῆς Θέμιδος (στ. 901 κ.έ.) Ἐξ ἄλλου εἰς τὰ «*Ἔργα*» (στ. 256) ἡ Δίκη ὀνομάζεται θυγάτηρ τοῦ Διὸς («*Διὸς ἐκγεγαυῖα*»), προφανῶς διὰ τὰ ὑπογραμμισθῆ ἢ μεγάλη σημασία της διὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰς μεταξὺ των σχέσεις. Ἡ Δίκη, κατὰ τὸν Σόλωνα, γνωρίζει τὰ πάντα καὶ ὀπωσδήποτε ἔρχεται καὶ τιμωρεῖ τὸν ἔνοχον², εἶναι δὲ σπουδαιότατον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἔλευσις καὶ ἡ τελικὴ ἐπικράτησις τῆς θείας δυνάμεως — ὅπως καὶ ἂν ὀνομάζεται: ἄτη, τίσις, δίκη, Ζεὺς — ὄχι μόνον δὲν ἀμφισβητεῖται, ἀλλὰ τονίζεται ἐπιμόνως³. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἄγεται εἰς τὴν ἐσχάτην δεινῶσιν διὰ τῆς αὐστηρᾶς διατυπώσεως, ὅτι εἰς περίπτωσιν διαφυγῆς τοῦ ὑπευθύνου θὰ πληρώσουν οἱ ἀπόγονοι αὐτοῦ — ἔστω καὶ ἂν δὲν πταίουν (1,31): «*ἀναίτιοι ἔργα τίνουσιν | ἢ παῖδες τούτων ἢ γέ(ν)ο(ς) ἐξ)οπίσω*».

Ἡ ἔννοια τῆς τιμωρίας ὑπάρχει, ὡς εἶδομεν, καὶ εἰς τοὺς στίχους τῆς Ὀδυσσεΐας⁴, ἡ ἀπόλυτος ὁμως προβολὴ ὑπὸ τοῦ Σόλωνος τῆς θείας τιμωρίας καὶ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς Δίκης προέρχεται καὶ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν, ὅτι εἰς τὴν ἀφειτηρίαν κάθε πράξεως εὐρίσκεται ὁ ἀνθρώπος, ὡς ὁ μόνος φορεὺς τῆς εὐθύνης. Ἄλλως δὲν θὰ εἶχε νόημα ἡ προειδοποίησις καὶ ἡ συνεχὴς ὑπόμνησις περὶ τῆς θείας τιμωρίας. Εἰς τὴν πρώτην ἐλεγείαν, ἔνθα γίνεται συχνὰ λόγος περὶ τῶν ἀδίκων καὶ ἀνοσίων ἔργων καὶ τῆς ὕβρεως τῶν ἀνθρώπων, ἡ θεία ἐπέμβασις — ὡς ἀντίρροπος τοῦ ἀνθρωπίνου σφάλματος — ἐπέρχεται ἐκ τῶν ὑστέρων, ὡς τιμωρὸς καὶ ἐπαναφορεὺς τῆς ἰσορροπίας. Ὁ θεὸς ἐδῶ δὲν προειδοποιεῖ τοὺς ἀνθρώπους (ὅπως εἰς τὴν Ὀδύσειαν), διότι ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος διὰ τῆς γνώσεως, τοῦ ὀρθοῦ νοῦ καὶ τῆς προσωπικῆς του ἐμπειρίας δύναται νὰ ἀποφύγῃ τὴν καταστροφὴν. Ἡ διαφορὰ τῆς σχέσεως εἶναι, νομίζομεν, σαφής. Ἡ εὐθύνη μετατοπίζεται τώρα ἀπολύτως ἀπὸ τοὺς θεοὺς εἰς τοὺς ἀνθρώπους.

σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν συνάνθρωπόν του. Ἡ Δίκη εἰς τὸν Σόλωνα ἐντάσσεται εἰς τὸ σύνολον τῆς ἐννοίας τῆς πόλεως καὶ τῆς ὅλης συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων, ὡς μελῶν ἐνὸς πολιτικοῦ συνόλου.

1. Στ. 217: «*δίκη δ' ὑπὲρ ὕβριος ἴσχει*». Πβ. G. Müller, *Der homerische Ate-Begriff und Solons Musenelegie (Navicula Chiloniensis, 1956, σσ. 1 κ.έ.)*.

2. Σαφῶς, στ. 16: «*πάντως ἦλθ' ἀποτεισσομένη*». Πβ. 1, 75 κ.έ. D περὶ τῆς «*ἄτης*».

3. Πβ. λ.χ. 1, 8: «*πάντως ὕστερον ἦλθε δίκη*», 1, 18: «*ταχέως δ' ἀναμίσγεται ἄτη*», 1, 25: «*κτοιαύτη Ζηρὸς πέλεται τίσις*», 1, 28: «*πάντως δ' ἐς τέλος ἐξεφάνη*» κ.ά.

4. Πβ. καὶ γ 132 κ.έ., ἔνθα λέγεται, ὅτι ὁ Ζεὺς ἐσχεδίαζε «*λυγρὸν... νόστον | Ἀργείοις, ἐπεὶ οὐ τι νοήμονες οὐδὲ δίκαιοι | πάντες ἔσαν*». Ἐξ ἄλλου εἰς μίαν σπουδαίαν σκηνὴν τῆς Ὀδυσσεΐας ἀναφέρεται, ὅτι οἱ θεοί, μὲ μορφὴν ξένων ἀνθρώπων, περιφέρονται εἰς τὰς πόλεις «*ἀνθρώπων ὕβριν τε καὶ εὐνομίην ἐφορῶντες*» (ρ 487).

Εἰς ἓν ἄλλο ποίημα (8,1 κ.ε. D) ὁ Σόλων, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, τονίζει:

*εἰ δὲ πεπόνθατε λυγρὰ δι' ὑμετέραν κακότητα
μὴ θεοῖσιν τούτων μοῖραν ἐπαμφέρετε.*

Ἡ διατύπωσις τῶν στίχων δηλοῖ, ὅτι διὰ τὰς συμφορὰς («*λυγρὰ*» εἶναι ὁμηρ. λέξις) ὑπεύθυνοι εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ δὲ θεοὶ οὐδὲ τὸ παραμικρὸν μέρος τῆς εὐθύνης φέρουν. Ἡ αἰτιολογία τοῦ β' στ. «*αὐτοὶ γὰρ*» (= διότι σεῖς οἱ ἴδιοι) ἐνθυμίζει ἀντιστοίχους διατυπώσεις ἐκ τοῦ Σόλωνος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας¹. Ἡ ἐν συνεχείᾳ ἐξήγησις τοῦ Σόλωνος (στ. 5 κ.ε.):

*ὄψεων δ' εἰς μὲν ἕκαστος ἀλώπεκος ἴχνησι βαίνει,
σύμπασιν δ' ὑμῖν χαῦνος ἐνσστι νόος,*

ἐπιτρέπει τὰ ἑξῆς δύο συμπεράσματα: πρῶτον, κάθε ἄνθρωπος, ὡς ἄτομον — ἀλλὰ καὶ ὡς μέλος τοῦ συνόλου —, βαρύνεται ἀπὸ τὰς συνεπείας τῶν ἀνεπιχειρησίων καὶ ἀνεπιτήμων πράξεων του ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς πόλεως· δεύτερον, ἡ διατύπωσις «*χαῦτος... νόος*» δεικνύει, ὅτι βασικὴ αἰτία τοῦ σφάλματος (ἐν εὐρύτερᾳ ἐννοίᾳ) εἶναι ἡ ἔλλειψις ὀρθοῦ νοῦ, φρονήσεως, περισκέψεως². Κύριος παράγων τῆς καταστροφῆς τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ «*ὕβρις*», δηλ. ἡ ὑπὲρ τὸ μέτρον ἀλαζονικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων, ἡ ὑπέρβασις τοῦ ἀνθρωπίνου μέτρου, ἡ προερχομένη ἀπὸ τὸν κόρον, ὁ ὁποῖος πάλιν εἶναι συνέλεια τῆς ὑπερβολικῆς εὐτυχίας. Τὴν ἐρμηνείαν αὐτὴν δίδει ὁ Σόλων (5,9 κ.ε.), τονίζων ὅτι ἡ ὑπερβολικὴ εὐτυχία («*ὄλβος*») ὀδηγεῖ εἰς τὴν ὕβριν, ὅταν λείπῃ ὁ ὀρθὸς νοῦς, ἡ φρόνησις:

*τίκει γὰρ κόρος ὕβριν, ὅταν πολὺς ὄλβος ἔπηται
ἀνθρώποισιν, ὅσοις μὴ νόος ἄρτιος ᾖ.*

Διὰ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἀντιμετωπίζει ὁ Σόλων τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρωπίνης εὐθύνης, εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονός, ὅτι ὑπογραμμίζεται σκοπίμως, κατ' ἐπανάληψιν, ἡ σημασία τῆς ὀρθῆς γνώσεως διὰ τὴν εὐτυχίαν ἢ δυστυχίαν τῶν ἀνθρώπων. Ἐκφράσεις, ὡς «*χαῦνα... ἐφράσαντο*» (23,16), δηλοῦν ἀκριβῶς τὴν ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς ὀρθοφροσύνης. Ὁ «*κακοφραδὴς ἀνὴρ*» (24,21) ἢ ὁ «*ἀμαρτίνοος ἠγεμὼν*» (18,2) εἶναι

1. Βλ. ἀνωτέρω, σ. 452 (μὲ ὑπόσημ. 8).

2. Ἐννοιολογικῶς εἶναι τὸ ἴδιον μὲ ὅ,τι ἐξέφρασεν ὁ Ζεὺς διὰ τοῦ «*ἀτασθαλίῃσιν*» καὶ ὁ Σόλων διὰ τοῦ «*κακοφραδῆσιν*».

χαρακτηριστικοὶ τύποι ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι — λόγω ἑλλείψεως ὀρθοῦ νοῦ — ἄγονται καὶ ἄγουν εἰς τὸν ὄλεθρον¹.

**

Τὴν ἴδιαν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἐννοίας τῆς Δίκης καὶ τῆς ἄτης, τῆς τιμωρίας, τῆς προσροχόμενης ἀπὸ τὴν ὕβριν, συνέπειαν τοῦ κόρου, θὰ συναντήσωμεν ἀργότερον καὶ εἰς τὸν Αἰσχύλον². Ἐξ ἄλλου αἱ γνωσταὶ αἰσχύλαιοι ρήσεις: «δράσαντα παθεῖν» (Χοηφ. 313: δράσαντι codd.) καὶ «παθεῖν τὸν ἔρξαντα» (Ἄγαμ. 1564) κατὰ βᾶσιν οὐδὲν ἄλλο σημαίνουν ἢ ὅτι ἐκεῖνος πάσχει, ὁ ὅποιος πράττει δηλ. ὁ πράττων ἀναλαμβάνει ὑποχρεωτικῶς καὶ ὑφίσταται τὰς συνεπείας τῶν πράξεών του. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὁμως, ὅτι τὸ βασικὸν γνῶρισμα τῆς ἀνθρωπίνης εὐθύνης, τὸ μετὰ γνώσεως δηλ. καὶ ἐπιγνώσεως πράττειν, ἀποτελεῖ καὶ διὰ τὸν Αἰσχύλον — ὅπως καὶ διὰ τὸν ποιητὴν τῆς Ὀδυσσεΐας καὶ τὸν Σόλωνα — βασικὴν προϋπόθεσιν. Σφάλμα καὶ εὐθύνη δύνανται νὰ καταλογισθοῦν μόνον εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὅποιος πράττει ἐνσυνειδήτως καὶ ἐν ἐπιγνώσει. Ἄρα: ὁ ἄνθρωπος — ὄχι οἱ θεοὶ — εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὴν μοῖράν του. Χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς εἶναι οἱ κάτωθι στίχοι ἐκ τοῦ «Προμηθέως Δεσμώτου», οἱ ὅποιοι καὶ μορφικῶς καὶ ἐννοιολογικῶς διδάσκουν πολλὰ³. Ὀμιλεῖ δ' Ἑρμῆς πρὸς τὰς Ὠκεανίδας. Εἶναι οἱ τελευταῖοι λόγοι τοῦ Ἑρμοῦ εἰς τὴν τραγωδίαν (1071):

Ἄλλ' οὖν μέμνησθ' ἀγὼ πρὸ λέγω,
μηδὲ πρὸς ἄτης θηραθεῖσαι
μέμψησθε τύχην, μηδὲ ποτ' εἶπηθ'
ὡς Ζεὺς ὑμᾶς εἰς ἀπρόοπτον
1075 πῆμ' εἰσέβαλεν· μὴ δῆτ', αὐταὶ δ'
ὑμᾶς αὐτάς. Εἰδνῆαι γὰρ
κοδκ ἐξαίφνης οὐδὲ λαθραῖως

1. Πβ. Α. Δ. Σκιάδα, Γλυκὺς βίωτος - Μείλιχος αἰὼν, Ἀθήναι 1964, σ. 45, ὑπόσημ. 1.

2. Βλ. D. Kaufmann-Bühler, Begriff und Funktion der Dike in den Tragödien des Aischylos, Diss. Heidelberg 1955. P. R. Schulz, Göttliches und menschliches Handeln bei Aischylos, Diss. Kiel 1962 (βλ. κριτικὴν: K. Joerden, Gymnasium 72, 1965, 359 κ.έ.). H. Funke, Die sogenannte tragische Schuld. Studie zur Rechtsidee in der griechischen Tragödie, Diss. Köln 1963 (βλ. κριτικὴν: H. J. Mette, Gymnasium 72, 1965, 539 κ.έ.).

3. Τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς τραγωδίας δικαίως ἐντάσσεται συνήθως εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ ἐξεταζομένου θέματος καὶ συσχετίζεται μὲ τὸ προοίμιον τῆς Ὀδυσσεΐας καὶ τὴν ποίησιν τοῦ Σόλωνος.

εἰς ἀπέραντον δίκτυον ἄ τ η ς
ἐμπλεχθήσεσθ' ὅ π' ἀ ν ο ί α ς.

Εἰς τὸ ἀνωτέρω τμήμα τοῦ «Προμηθέως» κυριαρχεῖ τὸ θέμα τῆς ἐν ἐπιγνώσει πράξεως. Ἡ φράσις «εἰδυῖαι γὰρ» ἐνθυμίζει τὴν διατύπωσιν τῆς Ὀδυσσεΐας: «εἰδὼς...» (περὶ τοῦ Αἰγίσθου), τὸ δὲ «προλέγω» τοῦ Ἑρμού εἶναι ἐπανάληψις, τρόπον τινά, τοῦ ὁμηρικοῦ «προεἶπομεν». Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι καὶ εἰς τὴν Ὀδύσειαν καὶ ἐδῶ προειδοποιεῖ ὁ Ἑρμῆς, ὁ ἀγγελιαφόρος τῶν θεῶν καὶ συνοδὸς τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ἐπίθ. «ἀπρόοπτον» (ἀναφερ. εἰς τὸ «πῆμα») ἐγκλείει τὴν ἔννοιαν τοῦ μὴ προβλεφθέντος, τοῦ μὴ δυναμένου νὰ προβλεφθῇ, ἢ δὲ φράσις «αὐταὶ δ' | ὑμᾶς αὐτὰς» — μὲ ἔντονον ἔμφασιν — ἐπαναλαμβάνει, ὅτι ὁ ποιητὴς τῆς Ὀδυσσεΐας μὲ τὸ «αὐτοὶ... σφίσιν ἀτασθαλίησιν» καὶ ὁ Σόλων μὲ τὸ «αὐτοὶ δὲ... ἀφροδίησιν» ἢ «αὐτοὶ γὰρ» ἐξέφρασαν. Αἱ ἀπαγορευτικαὶ διατυπώσεις (ἀρνητικαὶ προτροπαὶ) εἰς τὸ κείμενον τοῦ Αἰσχύλου ἐκφράζουν τὴν αὐτὴν προειδοποιητικὴν ἔννοιαν, ὅπως καὶ εἰς τὴν Ὀδύσειαν: ὅτι δηλ. οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔχουν δικαίωμα, μετὰ τὴν προειδοποίησιν ἐκ μέρους τῶν θεῶν, νὰ ἐπιρρίπτουν τὴν εὐθύνην εἰς τοὺς θεοὺς¹.

* *

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματός μας ἠκολουθήσαμεν μίαν εὐθύγραμμον πορείαν, ἐπιβληθεῖσαν ἀπὸ τὴν κοινὴν γραμμὴν ἀντιλήψεων καὶ διατυπώσεων ἀπὸ τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους μέχρι τοῦ 5ου αἰῶνος. Συγχρόνως ὁμοίως ἐπραγματοποιήσαμεν ἐν ἄλλα ὑπεράνω τῆς ἄλλης, κατ' ἐξοχὴν λυρική, ποιήσεως, ἢ ὅποια ἀποτελεῖ τὴν δευτέραν πλευρὰν τοῦ θέματος. Προϋπόθεσις βασική, διὰ νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐρώτημα: πῶς παρουσιάζεται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθειῶσαν σχέσιν τοῦ πρὸς τὸ θεῖον, εἶναι τῶρα ἡ διαπίστωσις, ὅτι ἡ πρῶτος λυρική ποιήσις ἀνήκει εἰς διάφορον ποιητικὸν καὶ ἀνθρώπινον περιβάλλον.

Ὁ Ἀρχίλοχος εἶναι ὁ μέγας καινοτόμος, ὁ ὁποῖος ἔστρεψε τὴν ποίησιν εἰς τὸν ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον. Τώρα ἐπιτελεῖται μία τομὴ, ἢ ὅποια δια-

1. Πρῶτος ὁ R. Pfeiffer, ἐνθ' ἄν. 51 κ.έ., ὑπεγράμμισεν τὴν ἀπῆχσιν τῆς ἀνωτέρω ἀντιλήψεως εἰς τὸν Βακχυλίδην. Εἰς τὸ 15ον ποίημα (στ. 51 κ.έ. S n e 11) ἐπαναλαμβάνεται ἡ γνωστὴ διατύπωσις: «Ζεὺς... | οὐκ αἴτιος θνατοῖς μεγάλων ἀχέων». Ἡδὴ ἡ διατύπωσις αὕτη, ἡ ἐμφάνισις τῆς Δίκης καὶ ἡ μνεία τῆς ὕβρεως, ὀδηγοῦν εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν, εἰς τὴν ὅποιαν εὐρίσκονται οἱ στίχοι τῆς Ὀδυσσεΐας, τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ συνδυασμὸς ἐξ ἄλλου τῆς ὕβρεως μὲ τὰς «ἀφροσύνας» («ἀ δ' αἰόλοισι κέρδεσσι καὶ ἀφροσύναις | ἐξαισίλοισι θάλλουσι ἀθαμβῆς | ὕβρις») φέρει τὸν Βακχυλίδην εἰς στενὴν ἔννοιολογικὴν σχέσιν μὲ τὸν Σόλωνα.

χωρίζει τὴν λυρικήν ποίησιν ἀπὸ τὸν ἥρωικὸν κόσμον τοῦ ἔπους. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἔντονον συνείδησιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας καὶ ἀσταθείας. Τοῦτο καταφαίνεται σαφέστατα εἰς τοὺς στίχους τοῦ Ἀρχιλόχου. Γνωρίζει ὁ ποιητής, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ του εἶναι ἐκτεθειμένος εἰς τὴν παντοδυναμίαν ἀνωτέρων δυνάμεων. Ἐνῶ εἰς τὸ ἔπος τὸ «κλέος» προσδιορίζει κατὰ μέγα μέρος τὰς πράξεις τοῦ ἥρωος, ὁ Ἀρχίλοχος προβάλλει τὸ ἄτομον, τὸ παρὸν καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἀτομικῆς ζωῆς. Κέρδος μέγα διὰ τὸν ἄνθρωπον εἶναι νὰ δύναται οὗτος νὰ καταξιῶνῃ καὶ νὰ «σώζῃ» ἑαυτὸν ἀνὰ πᾶσαν στιγμήν. Ἐναντι τῆς θείας παντοδυναμίας αἰσθάνεται «ἀμηχανος». Εἰς τὸν περίφημον μονόλογον τοῦ Ἀρχιλόχου¹ ἀκούεται ἤδη εἰς τὸν 1ον στίχον ἡ κρίσιμος λέξις («ἀμηχάνοισι»), ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν κόσμον. Ὁ Ἀρχίλοχος ζῆ τὴν τραγικότητα τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας καὶ ἀσταθείας. Οἱ ἄνθρωποι παρασύρονται ἀπὸ τὴν ροὴν τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία προσδιορίζει καὶ τὴν ἀστάθειαν τῆς εὐτυχίας ἢ δυστυχίας. Ἡ πρὸς ἑαυτὸν συμβουλή τοῦ Ἀρχιλόχου (στ. 6 κ.έ.)

*ἀλλὰ χαρτοῖσιν τε χαῖρε καὶ κακοῖσιν ἀσχάλα
μὴ λίην*

προέρχεται ἀπὸ τὴν πεποίθησιν, ὅτι ὅλα μεταβάλλονται καὶ στηρίζεται εἰς συνειδητὴν γνῶσιν (στ. 7):

γίγνωσκε δ' ὅλος θυσμὸς ἀνθρώπους ἔχει².

Τὸ μόνον φάρμακον, τὸ ὁποῖον οἱ θεοὶ ἔδωσαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὰς συμφοράς, εἶναι ἡ «τλημοσύνη» (7,5 κ.έ. D):

*ἀλλὰ θεοὶ γὰρ ἀνηκέστοισι κακοῖσιν,
ὦ φίλ' ἐπὶ κρατερὴν τλημοσύνην ἔθεσαν
φάρμακον³.*

1. 67α D (βλ. ἀνωτέρω, σ. 447, ὑπόσημ. 1): «θυμέ, θύμ' ἀμηχάνοισι κήδεσιν κωκόμενε...». Πβ. ι 295: «ἀμηχανίη δ' ἔχε θυμόν».

2. Πβ. Σιμων. 16 Page (= 6 D): «ἄνθρωπος ἐὼν μὴ ποτε φήσης, ὅτι γίνεται αἰθριον, | μηδ' ἄνδρα ἰδὼν ὄλβιον, ὅσσον χρόνον ἔσσειται | ὠκεῖα γὰρ οὐδὲ τανυπτερόγονο μῦθας | οὕτως ἂ μεταστάσις».

3. Πβ. τὸ δξύμωρον: «ἀνηκέστοισι κακοῖσιν — φάρμακον»! Εἶναι σημαντικόν, ὅτι ἡ δύναμις αὕτη («τλημοσύνη») προέρχεται ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Ἀκόμη σημαντικώτερον εἶναι, ὅτι ἡ δύναμις αὕτη ἐδόθη εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὄχι διὰ νὰ μεταβάλουν τὸ ἀμετάβλητον (τὰ «ἀνήκεστα κακά»), ἀλλὰ διὰ νὰ δυνηθοῦν νὰ τὸ ὑπομείνουν. Πβ. R. Pfeiffer, ἐνθ' ἄν. 43 κ.έ. Περὶ τῆς «τλημοσύνης» βλ. τελευταίως: E. Heitsch, Hermes 92, 1964, 257. Ὁ Pfeiffer συνδυάζει ἐννοιολογικῶς τοὺς στίχους τοῦ Ἀρχιλόχου μετὰ τοὺς λόγους τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὴν τελευταίαν ραφφδίαν τῆς Ἰλιάδος, Ω 49: «τλητὸν γὰρ Μοῖραι θυμόν

Τὴν ἀντίληψιν, ὅτι οἱ θεοὶ ρυθμίζουν τὰ πάντα εἰς τὸν κόσμον καὶ εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου¹, εὐρίσκομεν καὶ ἀργότερον εἰς τὴν λυρικήν ποίησιν (ὡς λ.χ. εἰς τὸν Μίμνεμον), εἰς τὴν ὁποίαν κυριαρχεῖ ἡ ἰδέα, ὅτι ὅλα γίνονται συμφώνως πρὸς τὴν θεϊαν βουλήν· ὁ Ἄλκαϊος μάλιστα ἄγεται εἰς τὴν λίαν ἐκφραστικὴν διατύπωσιν, ὅτι χωρὶς τὴν θέλησιν τοῦ Διὸς δὲν πίπτουν οὔτε αἱ τρίχες ἐκ τῆς κεφαλῆς (39,10 κ.έ. LP).

Τὴν εὐγενεστέραν ὁμως ἐκφρασιν ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας καὶ τὴν διακριτικωτέραν διατύπωσιν τῆς θείας κυριαρχίας εὐρίσκομεν εἰς τοὺς στίχους τῆς Σαπφοῦς. Συχνὰ εἰς τὴν ποίησίν της ἐκφράζεται ἡ συνειδητὴ ὑποταγὴ εἰς τὴν κοινὴν μοῖραν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν θέλησιν τῶν θεῶν. Ὁ ἔρωσ καὶ τὸ κάλλος ἀποτελοῦν δι' αὐτὴν τὸ μέτρον τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας. Ἀκόμη καὶ εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἔρωτος ὁμως ἐπανέρχεται ἡ χαρακτηριστικὴ λέξις: «ἀμάχανον ὄρπετον» (130 LP = 137 D). Ἡ συνείδησις τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων μεταξὺ θεῶν καὶ ἀνθρώπων διατυποῦνται ποιητικώτατα εἰς τοὺς κατεστραμμένους στίχους, τοὺς ὁποίους μᾶς διέσωσεν ἕνας πάπυρος (27,12 LP = 38,12 D):

[οὐ γὰρ ἔστ'] ὁδὸς μ[έ]γαν εἰς Ὀλυμπον
ἀνθρω[π]]αίκ.[²

Δηλαδή: διὰ τοὺς ἀνθρώπους δὲν ὑπάρχει ὁδός, ὁδηγοῦσα εἰς τὸν μέγαν Ὀλυμπον. Ὅταν δὲ ἡ παιήτρια λέγῃ (52 LP = 47 D):

Ψαύην δ' οὐ δοκίμωμ' ὄρανω ἴδυσπαχέα ἴ³,

ἐπαναλαμβάνει τὴν γνωστὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας⁴.

θέσαν ἀνθρώποισιν». Αἱ Μοῖραι ἐδῶ ἐκφράζουν γενικῶς τὴν ἀνωτέραν, θεϊαν δύναμιν. Τὸ τμῆμα αὐτὸ ἐρμηνεύει ὁ F. Dirlmeier, Aristoteles' Nikomachische Ethik, Berlin 1960², σσ. 245 κ.έ., ὁ ὁποῖος τὸ χαρακτηρίζει ὡς «eines der ältesten Dokumente europäischer Ethik».

1. Ἦδη εἰς τὴν Ἰλιάδα (Ω 525), εἰς μίαν ἀπὸ τὰς πλέον συγκινητικὰς σκηνάς, ἔνθα ὁ δυστυχὴς πατὴρ Πρίαμος φιλεῖ «χεῖρας δεινὰς | ἀνδροφόνους» (στ. 478/9) — τὰ χεῖρια τοῦ φονέως τοῦ υἱοῦ του — καὶ ἐν συνεχείᾳ οἱ δύο ἄνδρες, ὁ ἕνας γέρον καὶ ὁ ἄλλος νέος καὶ ἰσχυρός, καὶ οἱ δύο τραγικαὶ φυσιογνωμίαι, κλαίουσιν μαζὶ (ὁ καθένας τὸν πόνον του), ὁ Ἀχιλλεὺς λέγει μεταξὺ ἄλλων τὰ ἐξῆς: «ὡς γὰρ ἐπεκλώσαντο θεοὶ δειλοῖσι βροτοῖσι, | ζῶειν ἀχγνυμένοις· αὐτοὶ δὲ τ' ἀκηδέες εἰσὶ»: ὁ πόνος τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀπόφασις τῶν θεῶν, οἱ ὅποιοι ζοῦν ἔξω πόνων καὶ φροντίδων.

2. Ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀρχῆς τοῦ στ. 12 εἶναι πιθανωτάτη.

3. Ὁ στίχος δὲν εἶναι ἀσφαλής. Περὶ τῶν διαφόρων διορθώσεων βλ. M. T r e u, Sappho, München 1963³ (εἰς ἀπ. 47 D).

4. Ἦδη ὁ Ἄλκμάν, I, 16 D (= P a g e): «μὴ τις ἀνθρώπων ἐς ὠρανὸν ποτήσθω», δηλαδή: οὐδεὶς ἀνθρώπος πρέπει νὰ ἐπιχειρήσῃ πτήσιν πρὸς τὸν οὐρανόν. Μὲ ἄλλους λόγους: οὐδεὶς ἀνθρώπος ἐπιτρέπεται νὰ ὑπερβῇ τὰ ἀνθρώπινα ὅρια.

Εἰς τὴν λυρικήν ποιήσιν ὁ ἄνθρωπος χωρίζεται σαφῶς ἀπὸ τὴν σφαιρῶν τῶν θεῶν. Πόσον διαφορετικὸν εἶναι τὸ ἐπικὸν περιβάλλον, ὅπου οἱ θεοὶ συναναστρέφονται τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς βοηθοῦν, τοὺς προτρέπουν, τοὺς ἀποτρέπουν, τοὺς ἐμψυχώνουν, τοὺς πολεμοῦν, τοὺς παραπλανοῦν, τοὺς ἐξαπατοῦν¹! Τώρα οἱ δύο κόσμοι ἔχουν ἀπομακρυνθῆ ἀλλήλων. Ἡ θεία παρουσία διαπιστοῦται μόνον. Ὁ λόγος τοῦ Πινδάρου ἀργότερον (Ἰσθμ. 5, 16) «θνατὰ θνατοῖσι πρόπει» θὰ ἐκφράσῃ μὲ ἀπλότητα καὶ σαφήνειαν τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ὑπερβῆ τὰ ἀνθρώπινα ὄρια. Τὸ ἀντίθετον εἶναι ὕβρις καὶ «ἀμετρία». Ἡ διατύπωσις τοῦ Πινδάρου ἀπηχεῖ τὴν θεϊαν ἐπιταγὴν «θνητὰ φρονεῖν», ὅπως αὕτη ἐκφράζεται εἰς τὴν δελφικὴν ρῆσιν²!

* *

Εἶδομεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τῶν πρώτων αἰώνων τῆς ἑλληνικῆς λυρικῆς ποιήσεως ζῆ μίαν ἔντονον τραγικότητα: ἀφ' ἑνὸς ζῆ τὴν ἀφύπνισιν τοῦ αὐτοῦ, ὡς προσωπικότητος, καὶ τὴν στροφὴν αὐτοῦ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον, ἀφ' ἑτέρου ἀποκιτᾶ συνεχῶς ἔντονον συνείδησιν, ὅτι ὑπεράνω τοῦ ἀνθρώπου δροῦν καὶ κυριαρχοῦν πανίσχυροι, ἀκαταμάχητοι δυνάμεις. Ἡ ἐπίγνωσις τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας ὁδηγεῖ περαιτέρω εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν συνείδησιν, ὅτι ὑπάρχουν σαφῆ ὄρια μεταξὺ θεῶν καὶ ἀνθρώπων, θείας βουλήs καὶ ἀνθρωπίνης «ἀμηχανίας». Ἡ δίκη καὶ ἡ ἄτη ἀγρυπνοῦν καὶ τιμωροῦν τὴν διατάραξιν αὐτῆς τῆς ἰσορροπίας, ἐπέρχονται καὶ συντριβουν τὴν ὕβριν καὶ τὴν ἀμετρίαν.

Ἡ ἀντίληψις αὕτη θὰ λάβῃ εἰς τὴν ἀττικὴν τραγωδίαν τὴν ὑψίστην αὐτῆς ἔκφρασιν³. Ὁ Ἕλλην ἀνθρώπος διὰ τῆς γνώσεως κατακιτᾶ καὶ διὰ τῆς γνώσεως πάσχει⁴. Ἐντεῦθεν ἀκριβῶς ἀποκιτᾶ καὶ ἡ ἔννοια τοῦ «τραγι-

1. Πβ. λ.χ. τοὺς λόγους τοῦ Ἐκτορος, X 299: «ἐμὲ δ' ἐξαπάτησεν Ἀθήνη». Παρομοίαις περιπτώσεσι βλ. παρὰ K. Deichgräber, ἔνθ' ἄν.

2. Βλ. τὴν ὠραίαν μελέτην τοῦ W. Schadewaldt, Der Gott von Delphi und die Humanitätsidee (Ἑλλην. Ἀνθρωπιστ. Ἐταιρεία, Σειρὰ 1η, ἀριθ. 26), Ἀθήναι 1965 (πβ. καὶ ἑλληνιστὶ μετάφρασιν ὑπὸ K. Μεργεντίου).

3. Βλ. τελευταίως A. Lesky, Decision and Responsibility in the Tragedy of Aeschylus (JHS 86, 1966, 78 κ.έ.). Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν θείας καὶ ἀνθρωπίνης γνώσεως εἰς τὰς τραγωδίας τοῦ Σοφοκλέους πβ. H. Diller, Göttliches und menschliches Wissen bei Sophokles, Kiel 1950 (νῦν ἐν: Gottheit und Mensch in der Tragödie des Sophokles, Darmstadt 1963, 1 κ.έ.).

4. Βλ. H. Dörrie, Leid und Erfahrung. Die Wort- und Sinn-Verbindung παθεῖν - μαθεῖν im griechischen Denken (Abh. Ak. Mainz, Geist. - u. Soz. Kl. 1956, 5) Mainz/Wiesbaden 1956 (βλ. κριτικὴν: F. Solmsen, Gnomon 31, 1959, 469 κ.έ.).

κοῦ » τὴν πραγματικὴν τῆς σημασίαν : ὁ ἥρωσ τῆς τραγωδίας καθίσταται τραγικὸν πρόσωπον μόνον ὅταν λάβῃ συνείδησιν τοῦ πάθους του. Ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα ἀντίληψις ὠδήγησε τοὺς ἀρχαίους ποιητὰς εἰς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, ἔχων τὴν γνῶσιν, ἔχει καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς εὐθύνης. Σαφὲς ὅμως εἶναι διὰ τὸν Ἕλληνα τῶν χρόνων ἐκείνων, ὅτι «ὁ χάλκεος οὐρανὸς οὐ ποτ' ἀμβατός»¹, δηλαδή : δὲν εἶναι δυνατὸν ποτὲ εἰς τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀνέλθουν εἰς τὸν οὐρανόν. Ἄλλ' οὔτε καὶ πρέπον.

ΑΡΙΣΤΟΞΕΝΟΣ Δ. ΣΚΙΑΔΑΣ

1. Πίνδ. Πυθ. 10, 27.